

Ж. Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университети
Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Б.
Джамгерчинов атындагы Тарых, археология жана этнология институту
Диссертациялык кеңеш Д 07.23.671

Кол жазма укугунда
УДК 93: 947.083.78:947(575.2)08

Абдалиева Гүлзада Кошоевна

КЫРГЫЗДАРДЫН XX к. КЫТАЙГА АРГАСЫЗ МИГРАЦИЯСЫ ЖАНА
РЕЭМИГРАЦИЯСЫ

07. 00. 02 – Ата Мекен тарыхы жана 07.00.03 – жалпы тарых

Тарых илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн
жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2023

Диссертация И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин Кыргызстанды тарыхы жана этнологиясы кафедрасында аткарылган

Илимий кеңешчи: **Осмонов Өскөн Жусупбекович**, тарых илимдеринин доктору, профессор
Абдырахманов Төлөбек Абылович, тарых илимдеринин доктору, профессор

Расмий оппоненттер: **Эсенкулов Нурмамат Жокенович**, тарых илимдеринин доктору, доцент
Атантаева Бакыт Жумагазыевна, тарых илимдеринин доктору, профессор
Акунов Аалыбек Акунович, тарых илимдеринин доктору, профессор

Жетектөөчү мекеме: Казак Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Ч. Валиханов атындагы тарых жана этнология институту

Диссертация 2023-жылдын 24-ноябрында саат 13-00дө Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети жана Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Б. Джамгерчинов атындагы тарых, археология жана этнология институтуна караштуу Д 07.23.671 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: 720033, Бишкек шаары, Фрунзе көчөсү, 547. Диссертацияны коргоонун онлайн трансляциясынын идентификациялык коду: <https://vc.vak.kg/b/072-7sm-mcz-hia>

Диссертация менен Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин (720033, Бишкек ш., Жибек Жолу пр., 394) илимий китепканасынан, ошондой эле «*kni.kg*» сайтынан таанышууга болот.

Автореферат 2023-жылы 24-октябрында таркатылды.

Диссертациялык кеңештин

окумуштуу катчысы

тарых илимдеринин доктору

Карыева А. К.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациялык изилдөөнүн актуалдуулугу. XX кылымдын башындагы революциялык өзгөрүүлөргө чейинки жана алгачкы советтик доордогу кыргыздардын Кытайга болгон аргасыз миграциялары Ата Мекен тарыхындагы, анын ичинен кыргыздардын дүйнөлүк эл аралык мамилелерге аралашуусундагы өтө маанилүү жана ошол эле учурда жеткиликтүү изилденбеген актуалдуу маселелердин бири.

Россия империясы менен Кытайдын ортосундагы XIX кылымдын экинчи жарымында – XX кылымдын башындагы геосаясий аракеттерден улам эки империянын мамлекеттик-территориялык чек аралар боюнча түзүлгөн келишимдер жергиликтүү калктын социалдык жана экономикалык абалына терс таасирин тийгизген.

XIX-XX к. башындагы Россия-Кытай ортосундагы геосаясий мамилелердин натыйжасында бул эки мамлекеттин өз ара жерлерди бөлүштүрүүсү менен чек араларды демаркациялоодон кийин кыргыздар экиге бөлүнүп калган. Бирок, Россия жана Кытайга карап калган кыргыздардын саясий, социалдык-экономикалык жана маданий байланыштары улантылып келген. Ошондуктан, саясий-экономикалык жана табыгый кырсыктар жаралып калган учурда бири-биринен башпаанек издеп чек арадан ары-бери өтүп жашап, аргасыз миграцияларды жаратып келишкен.

Кыргыздардын Кытай мамлекетине болгон аргасыз миграциялык кыймылдары Россия империясынын курамына киргенден кийинки ар кандай кысым, чектөөлөрдөн улам күчөгөн. Биринчи дүйнөлүк согуш жана 1916-жылдагы улуттук-боштондук көтөрүлүштүн негизинде, кыргыздардын Кытайга журт которуусу массалык масштабда болуп, тарых барактарында “Үркүн” деп аталып калган.

Жогоруда белгилегендей, расмий таризде легалдуу эмиграциялык кыймылдар толук токтотулганы менен 1920-1930-жылдардагы совет мамлекетинин жүргүзгөн саясатынан улам жергиликтүү калктын чектеш өлкөлөргө, анын ичинде Кытайга аргасыз миграциясы улантылган. Алсак, 1930-жылдын башынан 1931-жылдын ортосуна чейин Кыргызстандын аймагындагы чарбалардын көпчүлүк бөлүгү Кытайдын жана Афганистандын аймактарына журт которуп кетишкен. Бирок бүгүнкү күнгө чейин бул аргасыз миграциялык кыймылдардын келип чыгышынын себептери менен натыйжасы, качкындарды кайрадан реэмиграциялоонун тарыхы менен жыйынтыктары кыргыз тарых илиминде толук жана таасын баасын ала элек.

Ошондуктан биз карап жаткан маселе, биринчиден, өткөн кылымдагы кыргызстандыктардын Кытайга аргасыз миграциясын, реэмиграциясын идеологиялык басымсыз, жаңы көз караш менен изилдөөнүн мезгили келсе, экинчиден, өткөндөн сабак алып, бүгүнкү мезгилдеги өлкөнүн миграция саясатын иштеп чыгууда, чет өлкөдөгү мекендештерибиздин укугун коргоодо, социалдык-экономикалык маселелерин чечүүдө көмөк көрсөтүүдө, ошол эле мезгилде мекенине кайтып келген кайрылмандардын укуктук, социалдык-

экономикалык маселелерин чечүүдө да чоң прикладдык мааниси бардыгы менен да актуалдуу.

Изилдөөнүн максаты: XX кылымдагы кыргыздардын Кытайга аргасыз миграциясынын себептерин, багыттарын, Россия империясынын, Убактылуу өкмөттүн, совет бийлигинин, Кытайдын качкындарга карата жүргүзгөн саясатын, аргасыз миграциянын кыргыз элинин социалдык-экономикалык өнүгүүсүнө тийгизген таасирин кеңири тарыхый булактардын негизинде комплекстүү изилдөө.

Алдыга коюлган максатты жүзөгө ашыруу үчүн илимий иште төмөнкүдөй **милдеттер** коюлду:

1. Кыргыздардын Кытайга аргасыз миграциясын жана реэмиграциясынын, орус, совет, ата мекендик, чет өлкөлүк изилдөөчүлөр тарабынан изилдениши, алардын көтөргөн проблемалары, маселенин чечилишине кошкон салымдарына баа берүү, проблеманын изилденүү деңгээлин аныктоо.

2. Аргасыз миграциялык процесстердин келип чыгышы боюнча теориялык-методологиялык изилдөө жүргүзүү.

3. Изилдөөнүн объекти менен предметин аныктоо жана негиздөө.

4. Маселени изилдөө процессинде изденүүчү тарабынан табылган архивдик, талаа материалдарын илимий айлампага киргизүү.

5. Россия империясы менен Кытайдын ортосундагы чек араны аныктоо боюнча түзүлгөн келишимдерге мүнөздөмө берүү.

6. Кыргыздардын Кытайга аргасыз миграцияларынын себептерин, маршрутун, Кытайдын кайсы оодандарына жайгаштырылышын, кытай бийлигинин качкындарга жасаган мамилелерине мүнөздөмө берүү.

7. Убактылуу өкмөттүн жана совет бийлигинин качкындарды кайтарып келүү процессиндеги иш-чаралардын натыйжасы.

8. Совет бийлигинин (граждандык согуштун, жер-суу реформаларынын, кулакка тартуу, коллективдештирүү, саясий репрессиянын) жүргүзгөн саясатынын натыйжасындагы аргасыз миграциянын масштабын иликтөө.

9. СССР жана Кытай чек араларына жакын аймактарда жашаган жергиликтүү калкка карата совет бийлигинин жүргүзгөн саясатын аныктоо.

10. Кытай мамлекетинин качкындардын укуктарын коргоо жана социалдык-экономикалык маселелерди чечүү тажрыйбасын анализге алуу.

11. Диссертациялык изилдөөнүн негизинде жыйынтык чыгаруу жана практикалык сунуштарды даярдоо.

Диссертациянын темасынын ири илимий долбоорлор, программалар менен байланышы. Диссертациялык иш автордун жеке демилгесинин натыйжасында аткарылды.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы:

1. Изденүүчү изилдөө процессинде Кыргызстан, Россия, Казакстан, Өзбекстан архивдеринен, ошондой эле кыргыздардын аргасыз миграциясы реэмиграциясы боюнча баалуу материалдарды кытайлык кыргыздардын

арасында сурамжылоо жолу менен проблеманын булактык базасы байытылгандыгында.

2. Бүгүнкү күнгө чейин такталбай талаш жаратып келген 1916-жылдагы Үркүндө канча киши Кытайга качкан, канча киши Кытайдын чек арасынан өткөндүгү ишенимдүү тарыхый булактардын негизинде такталды.

3. Качкын кыргыздардын Сынцзяндын саясий турмушуна активдүү катышкандыгы, ошондой эле 1933-жылы качкын кыргыздардын Түркстандын улуттук өкмөтүндө таасири күчтүү болгондугун белгилегендигинде.

4. Изилдөөчүнүн активдүү катышуусунда качкын кыргыздардын кайсы жерлер аркылуу качкан маршрутунун картасы түзүлгөн.

Изилдөөнүн илимий практикалык мааниси. Диссертациянын илимий жыйынтыктары төмөнкү багыттарда: Кыргызстан тарыхы, Жалпы тарых, саясат таануу, эл аралык мамилелер боюнча илимий эмгектерди жазууда колдонулат. Диссертациялык иштин жыйынтыктарын аспиранттар, магистранттар жана студенттер үчүн Кыргызстан тарыхы жана Жалпы тарых боюнча атайын дарстарды окууда, дипломдук иштерди, курстук иштерди даярдоодо, визуалдык лекцияларды жана электрондук окуу куралдарын жазууда, мындан сырткары, изилденип жаткан теманын алкагында салыштырма изилдөө жүргүзүлүүчү илимий чөйрөдө пайдаланууга болот.

Диссертациялык иштин жыйынтыктары Кыргыз Республикасынын миграциялык жана демографиялык саясатынын иштеп чыгууда пайдаланууга болот.

Илимий иштеги коргоого коюлган негизги жоболор. Диссертациялык илимий изилдөөнүн жыйынтыгында төмөнкүдөй жоболор коргоого сунушталат:

1. Россия менен Кытай ортосундагы чек араны тактоо боюнча 1860-жылдагы Пекин келишими, 1864-жылдагы Чугучак токтому, 1870-жылдагы Тарбагатай, 1879-жылдагы Ливадий, 1881-жылдагы Петербург келишимдеринин негизинде бир бүтүн эл аргасыздан эки мамлекетке бөлүнүп калды.

2. 1916-жылдагы көтөрүлүштөгү аргасыз миграциясынын натыйжасында кыргыз эли экономикалык, демографиялык жана социалдык-психологиялык жактан жабыр тарткан.

3. Кытай мамлекети Россия империясы менен түзгөн келишимдерге карабастан качкындарды чек арадан өткөрүп, өзүнүн аймактарына жайгаштыра баштаган. 1916-жылдагы Улуттук-боштондук көтөрүлүштүн кесепетинен Кытайга качкан качкындарга жергиликтүү кытайлык расмий бийликтин буйругу менен кытайлык кыргыздар жардам берүү аракеттерин чектөөгө аргасыз болушкан.

4. Убактылуу өкмөт жергиликтүү калктан колдоосуна ээ болуу максатында, качкындарды кайра Мекенине кайтаруу маселелерин көтөрүп чыккан.

5. Совет бийлигинин алгачкы жылдарында, качкындардын реэмиграциялык кыймылы башталып, мамлекеттик саясаттын негизинде 1916-жылдагы көтөрүлүштүн кесепетинен Кытайга качып кеткен качкындарды кайтаруу саясаты башталды. 1921-жылы качкындар жөнүндөгү маселе боюнча эки тараптуу сүйлөшүүлөр жүрүп жатты. Кытайга качкан кыргыздарды

кайтарып келүүдө Т. Жанузаков, И. Арабаев, Б. Солтоноевдер активдүү иш алып барышкандыгы талкууланды.

6. Совет жана Кытай мамлекеттер ортосундагы аргасыз миграциянын кийинки этабы граждандык согуш, айыл чарбасын коллективизация мезгилине байланышып, журт которуу менен коштолгон. Кыргызстандын аймагынан Кытайга аргасыздан миграциялангандар 1931-1933-жылдардагы Чыгыш Түркстандагы жергиликтүү калктын улуттук-боштондук кыймылдарына активдүү катышышкан.

7. 1916-жылы улуттук-боштондук көтөрүлүштүн кесепетинен жана совет доорундагы аргасыз миграциялык кыймылдардын толкуну Кытай Эл Республикасынын кыргыз улуттук айылдарына (Көк-Терек кыргыз улуттук айылы, Шаты кыргыз улуттук айылы – Иле-Казак автономиялык областы, Боз-Дөң кыргыз улуттук айылы – Ак-Суу аймагынын Он-Суу ооданы (район), Жаман-Суу кыргыз улуттук айылы – Ак-Суу аймагынын Үчтурпан ооданы, Кең-Кыр кыргыз улуттук айылы – Хотен аймагынын Гума ооданында, Маралбашы ооданы, Яркенд ооданы, Көөнө-Шаар ооданы) жана Кызыл-Суу кыргыз автономиялык облусуна отурукташкан.

Изилдөөнүн хронологиялык алкагы.

Илимий изилдөөнүн хронологиясы 1916-1934-жылдарды камтып, кыргыздардын Кытайга болгон аргасыз миграциялык кыймылдары, негизинен, үч мезгилге бөлүнүп каралды:

биринчи – 1916-жылдардагы Улуттук-боштондук көтөрүлүштүн кесепетинен кыргыздардын Кытайга качышы;

экинчи – жарандык согуш жана 1921-1922-жылдардагы аргасыз миграция;

үчүнчү – совет бийлиги тушундагы айыл чарбасынын коллективдештирүү мезгили. Ал эми качкындарды Мекенине кайтаруу б.а. реэмиграциялоо саясаты 1917-жылдардан башталып, 1964-жылдарга чейин улантылган.

Изилдөөчүнүн жекече илимий салымы: Россия империясы мезгилинде жана совет доорунда XX кылымда кыргыздардын Кыргызстандын аймагынан Кытайга аргасыз миграциялык кыймылынын тарыхын изилдөөдө маанилүү маалыматтарды берүү менен жеке салымдарды кошо алдык. Сунушталган илимий иш атамекендик тарыхнаамада кыргыздардын XX кылымдагы аргасыз миграциясынын тарыхый этаптарын, өзгөчөлүктөрүн иликтөөгө алган алгачкы комплекстүү докторлук диссертациялык изилдөө болуп эсептелинет.

Илимий изилдөөдө Россия империясынын курамындагы мезгилинде кыргыздардын Кытайга аргасыз миграциясы, Февраль буржуазиялык-демократиялык революциясынан кийинки реэмиграциялык маселелер, совет доорундагы аргасыз миграциялык процесстерге байланышкан. Кыргызстандагы жана чет өлкөлөрдөгү жалпы 11 архивден 100дөн ашык расмий архивдик документтер, булактар жана материалдар атамекен тарыхнаамасында илимий айлампага киргизилди.

Диссертант 1916-жылдагы аргасыз миграциянын (үркүн) багыттары боюнча интерактивдик картографияны түзүү тобунунун ишине катышкан. Илимий топ тарабынан: «1916-жылдагы көтөрүлүштүн жетекчилери», «Пишпек уезддиндеги көтөрүлүштүн очоктору», «Пржевальский уезддиндеги

көтөрүлүштүн очоктору», «Аргасыз миграция» жана «1916-жылдагы көтөрүлүштүн эс тутум жайлары» аталыштагы 5 визуалдык карта иштелип чыккан.

Иштин апробацияланышы. Диссертациялык иштин мазмуну жана илимий тыянактары Россияда, Казакстанда, Түркияда өткөн эл аралык жана республикалык илимий-практикалык жыйындарында, симпозиумдарда, форумдарда, тегерек үстөлдөрдө ж.б. илимий форумдарда апробацияланды.

Диссертанттын илимий иши боюнча жазылган монография түрк тилинде которулуп, түрк басма сөз маалыматтарында да жарык көрдү (авторлош). Ошондой эле, диссертант Борбордук Азияны изилдөө боюнча Европалык коому (ESCAS) тарабынан Великобританияда уюштурулган эл аралык конференцияда «Вынужденная миграция: «Уркун в памяти и документах» аттуу илимий доклад жасады (Великобритания, Эксетер, 2019-ж).

Диссертациянын илимий жыйынтыктарынын басылмаларда чагылдырылышынын толуктугу. Илимий изилдөөнүн жыйынтыктары 2 монографияда чагылдырылды: биринчи монография – 10 басма табак, экинчи монография – 18 басма табактан туруп, түрк тилине которулуп, Стамбул шаарында басылып чыкты (авторлош). Мындан тышкары, чет өлкөлүк журналдарда жана жыйнактарда жарык көргөн 6 макалада жана Кыргыз Республикасынын ЖАКы тарабынан сунуш кылынган журналдарда, жыйнактарда басылган макалаларда жарыяланган.

Диссертант тарабынан жалпы 23 илимий макала, алардын ичинен жети макала чет элдик басылмаларда чыгарылып, 2 макала Web of Science системасында камтылган басмада жарык көрдү.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү. Илимий иш киришүүдөн, беш баптан, корутундудан, практикалык сунуштардан, колдонулган адабияттардын тизмесинен турат.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү. Илимий иш киришүүдөн, беш баптан, корутундудан, практикалык сунуштардан, колдонулган адабияттардын тизмесинен, тиркемеден, архивдик документтерден, картографиялык материалдардан жана фото сүрөттөрдүн топтомдорунан турат.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө теманынын актуалдуулугу, максаты жана милдеттери, илимий жаңычылыгы, теориялык-практикалык мааниси, коргоого алынып чыгарылган негизги жоболор, изилдөөнүн хронологиялык алкагы, диссертанттын жеке салымы тууралуу маалыматтар берилген.

Биринчи бап «**Изилдөөнүн тарыхнаамасы**» деп аталып, үч параграфтан турат. Тарыхнаамада Кыргызстан менен Кытайдын ортосундагы миграциялык тенденциялардын тарыхы боюнча эмгектерди талдоонун жана анализдөөнүн негизинде чет элдик, совет дооруна чейинки, совет доорундагы, постсоветтик тарыхнаама деп төрт топко бөлүүгө болот.

Бул баптын «**Чет элдик окумуштуулардын изилдөөлөрү**» деп аталган биринчи параграфында кыргыздардын XX кылымдын башындагы Кытайга болгон миграциялык кыймылдарынын тарыхын чет элдик окумуштууларынын изилдөөлөрүндө каралган.

Чет элдик окумуштуулардын илимий эмгектеринин үч топко бөлүп кароого болот. Биринчи топтогу эмгектерге россиялык окумуштуулардын постсоветтик мезгилдеги Борбордук Азиядагы Кытай менен чек ара маселесин чечүүдө Россия империясы менен Чин империясынын кийин Кытай Эл Республикасы менен СССРдин ортосундагы эл аралык мамилерин жана кыргыздардын мамлекеттер аралык миграциялык кыймылдарын изилдөө деңгээлин кошууга болот.

Россия жана Кытай мамлекеттеринин ортосундагы өз ара мамилелердин негизинде аймактык-территориялык чек ара сызыгынын аныкталышы боюнча орус окумуштууларынын эмгектеринде XIX кылымдын экинчи жарымында - XX кылымдын башындагы тарыхый-укуктук документтерди Ю.М. Галенович, В.А. Моисеев, В. Г. Дацышен, Д. В. Дубровская, К.С. Ануфриев, К. В. Хахалин, К. Ш. Хафизова ж.б. тарабынан жүргүзүлгөн изилдөөгө алышкан.

Биринчи топтогу эмгектерге Борбордук Азиядагы 1916-жылдагы көтөрүлүштүн кесепетинен жергиликтүү калктын Кытайга качышы боюнча түрк булактарын да кошууга болот. Айрыкча, «Yeni Türkistan» журналына чыгыш таануучу Ахмет-Заки Валиев (Заки Валиди Тоган), саясий эмигранттар Б. Хаит, М. Чокай Россия империясынын саясатынын негизинде келип чыккан. 1916-жылдагы Түркстандагы жергиликтүү калктын көтөрүлүшүнүн уландысы катары совет бийлигине каршы чыккан ар бир кыймылдарды кеңири иликтешкен. Заки-Валиди Тоган өзүнүн башынан өткөргөн Орто Азиядагы саясий окуяларга токтолуп, совет бийлигине каршы кыймылдарды “улуттук-боштондук кыймылдар” деп баалаган.

Борбордук Азиядагы көтөрүлүш жана кыргыздардын Кытайга качышын Александр Сокол, Реми Дор, Мехмед Сарай, М. Буттино кеңири токтолушкан.

Бүгүнкү күндө 1916-жылдагы Түркстандагы көтөрүлүш, ошондой эле анын кесепетинен кыргыздардын Кытайга аргасыз миграцияланышы, Февраль революциясынан тартып, качкындарды Ата Мекенине реэмиграциялоо саясатынын жыйынтыктарына Россия Федерациясы жана Борбордук Азия өлкөлөрүндө абдан кызыгуу жаралып, В. А. Моисеев, В. П. Булдаков жана Т. Г. Леонтьева, Т.В. Котюкова, Г. М. Мендикулова, Б. Ж. Атантаева, А. Ш. Махаевалар тарабынан изилденген.

Экинчи топтогу эмгектерге – совет бийлигинин 1916-жылдагы көтөрүлүштүн кесепетинен Кытайга качкан качкындарды кайтаруу саясатына жана ошондой эле СССРдеги 1920-1934-жылдар аралыгындагы совет элинин Кытайга (Синьцзянга) болгон миграциялык процесстерине байланыштуу эмгектерди киргизүүгө болот. Аталган темага россиялык окумуштуулар Я. Л. Писаревский, С. Максудов, М. В. Чуприна, Е.Н. Наземцова, В. В. Панченко, Н. Н. Аблажей, Т. А. Шеметова кайрылышкан. Алар совет мезгилинде Кытайга аргасыздан миграциялар боюнча постсоветтик доордо илимий изилдөөлөрүн

жүргүзүшүп, эмиграция жана реэмиграция, эмигранттардын саясий-социалдык жагдайларын ачып беришкен.

Г. Лиас, Ф. Прайс, Линда Бенсон, Ингвар Сванберг өз эмгектеринде совет бийлигинин коллективдештирүү саясатынын негизинде Борбордук Азиядан Кытайга, Афганистанга, Иранга аргасыз миграцияланышын белгилешкен.

Миграциялык кыймылдар боюнча Кытай Эл Республикасында изилдөөчүлөрдүн тобуна Ван Чжичэна, Ли Сингэна, Кан Сам Гу, Фу Суньмин, У Фэн, Гун Пу, Сюэ Хун, Ван Куйси жана башка изилдөөчүлөрдүн эмгектерин киргизүүгө болот.

Үчүнчү багыттагы эмгектерге изилдөөгө алынып жаткан илимий проблеманын тарыхына сереп салган кытайлык кыргыз окумуштуулары Анвар Байтур, Макелек Өмүрбай жана санжырачылар Үсөйүн ажы, Нурдин Жунустардын эмгектерин кошууга болот.

Кытайлык кыргыз окумуштуулары, изилдөөчүлөр 1916-1934-жылдардагы Кыргызстандан Кытайга журт которуп барып калып калган кыргыздардын тарыхын салыштырмалуу анализ берүүдө, белгилүү салым кошушкан.

Биринчи баптын экинчи параграфы **«Изилдөөнүн совет дооруна чейинки жана советтик тарыхнаамасы»** экинчи параграфы деп аталып, совет дооруна чейинки тарыхнаамада орус чыгыш таануучуларынын эмгектеринде Россия империясы жана Кытай мамлекеттеринин ортосундагы чек арага жакын аймактарда жашаган жергиликтүү калктын миграциялык кыймылдары чагылдырылган. Шарттуу түрдө аларды төмөндөгүдөй топторго бөлүүгө болот: чыгыш таануучулардын, орус саякатчыларынын, дипломатиялык кызматкерлердин, аскер адамдарынын эмгектерин кошууга болот.

XIX кылымдын экинчи жарымындагы изилдөөчүлөрдүн эмгектери Россия империясынын тышкы саясатына жана “чыгыш маселесине”, англо-орус атаандашуусуна, Чыгыш Түркстандагы абалга, орус-кытай мамилелерине жана чек ара маселелерине Москва университетинин профессору Н. В. Богоявленский, В. П. Васильев, В. С. Кадниковдун Санкт-Петербург университетинин профессору Ф. Ф. Мартенсдер кайрылышкан.

XIX кылымдын аягы жана XX кылымдын башында кыргыздардын Кытайга журт которуулары улантыла берген. Россия империясы кыргыздардын Кытайдын аймагына өтүп кетишин токтотуунун ордуна, тескерисинче, жергиликтүү калкты өз жеринен сүрүп чыгаруу пландарын иштеп чыга башташкан.

Совет дооруна чейинки тарыхнаамада М. Венюков, Т. Юзефович, Д. Мертвой А. Корсак, З. Л. Матусовскийдин эмгектеринде Россия империясы менен Кытай мамлекетинин ортосундагы эки тараптуу орус-кытай келишимдеринин тарыхый маанисине токтолуп кетишкен. Россия империясынын Кытай аймагындагы дипломатиялык өкүлчүлүгүндө кызмат өтөгөн Н. Н. Балкашин, Н. Ф. Петровский консулдары орус-кытай мамлекеттеринин ортосундагы келишимдердин түзүлүшүндө чоң эмгек сиңиришкен.

В. П. Тихменев жана Д. А. Пославский Россия империясынын курамындагы Жети-Суу областы менен Кытай мамлекети чектешкен чек ара

аймагында топографиялык изилдөөлөрдү жүргүзүшкөн. Алар Жети-Суу областынын Кытай мамлекети менен байланыштырган төрт негизги чек ара аймагы тууралуу маалыматтарды беришкен. Бул төрт чек ара аймагынын ичинен Ысык-Көлдөн Музарт аркылуу Кулжа жана Кашкар райондоруна баруучу эн кыска жолдун аскердик-стратегиялык баалуулугун белгилешкен.

Чыгыш Түркстандагы изилдөөнүн тарыхнаамасынын чек арага жакын жайгашкан кыргыздардын жана башка улуттардын этникалык тарыхына, демографиясына, экономикалык-социалдык абалына токтолушкан. Аларга чыгыш таануучулар И. Я. Бичурин, Ч. Ч. Валиханов, В. В. Григорьев, П.П. Минаев, С. Ф. Ольденбург, М. В. Певцов, В. И. Роборовский, К. Риттер, Грум-Гржимайло ж.б. кошууга болот. Аталган чыгыш таануучулар өздөрүнүн эмгектеринде жергиликтүү калктардын этникалык тарыхы, алардын саны, мамлекеттер аралык миграциянын динамикасы, чек ара, аскер күчтөрү, орус-кытай мамилери маселелерине кайрылышкан.

Түркстандагы саясий абалды чагылдырган орус чыгыш таануучулардын эмгектеринде Борбордук Азия Россия империясынын курамына киргенден кийин Түркстанаймагына жасалган оторчулук саясатты жана славян калкынын миграциялык кыймылдарын Ф. Гирс, П.П. Румянцев, К.К. Палендин эмгектеринде чагылдырган. Жети-Суу, Фергана областтарына көчүрүп келүү саясатын С. Воротников, О. Ш. Шкапский, Г. Ф. Чиркин, Г.Ф. Гаврилов, В.А. Васильев өңдүү окумуштуулардын эмгектеринде жазылган.

XX кылымдын башында Түркстан жана Чыгыш Түркстанга байланышкан маанилүү илимий маалыматтар европалык изилдөөчүлөргө таандык. Аларга Синьцзянга экспедициясын уюштурган С. Гедин, Аурел Стейн, Алберт Грюнведель ж.б. изилдөөчүлөрдүн эмгектерин кошууга болот. Алар Чыгыш Түркстандагы жашаган жергиликтүү калктын тарыхын, жалпы абалын изилдешкен.

Европалык окумуштуулардан сырткары япон изилдөөчүлөрдүн да Түркстанга болгон кызыгуулары күч болгон, алар аталган аймакка бир нече экспедицияларды уюштурушкан. Алардын катарына Кудзё Отанинин эки экспедициясын (1902-1904-ж.ж.; 1908-1909-ж.ж.), Татибана Дзуйтенин (1909-1911-ж.ж.) (илимий экспедициянын жол баштоочулары кыргыздар болгондугу белгилүү), Усикава Коитиронун 1913-жылы Чыгыш Түркстанды иликтөө экспедицияларын кошууга болот.

Россия империясынын Кыргызстандагы оторчулук саясаты, 1916-жылдагы улуттук-боштондук көтөрүлүштүн себептери жана кыргыздардын Кытайга аргасыздан журт которушу тууралуу жергиликтүү авторлордун эмгектеринде да чагылдырылган. Б. Солтоноевдин «Кызыл кыргыз тарыхы» эмгегинде 1916-жылдагы улуттук-боштондук көтөрүлүшүнүн себептерине жана кыргыздардын Кытайга качышына байланышкан маанилүү маалыматтар берилет.

Изилдөөнүн совет доорундагы тарыхнаамасын эки мезгилге бөлүп каралды. Биринчи мезгил – марксистик-лениндик идеологиянын негизиндеги иликтөөлөр, 1920-1953-жылдардын башында башталган. Экинчи мезгил – 1953-

жылдан 1991-жылга чейинки мезгилде аргасыз миграция, реэмиграция тууралуу иликтөөлөр боюнча жаңы мүмкүнчүлүктөр ачылгандыгы менен мүнөздөлөт.

Совет мезгилинде алгачкы **миграциялык кыймылдарды** изилдөөнүн негиздөөчүлөрү В. В. Оболенский (Осинский), М. П. Красильников жана демограф Л. И. Любни-Герцик, И. Л. Ямзин болгон. Алар советтик качкындар боюнча статистикалык маалыматтарды анализдеген жана анын изилдөөлөрүнүн жыйынтыгы 1926-жылдагы эл каттоого киргизилген. Ал эми 1916-жылдагы көтөрүлүштүн кесепетинен кыргыздардын Кытайга аргасыз миграцияларын жана реэмиграциясын изилдөө тарыхнаамасына токтоло турган болсок, изилдөөлөр көтөрүлүштүн себептери, мүнөзү, жүрүшү жана кыймылдаткыч күчтөрүнө токтолушкан.

1920-1930-жылдары изилдөөнүн алгачкы аракеттеринин бири катары Т. Рыскуловдун, И. Меницкий, Ю. Абдрахманов, Г. И. Бройдо, А. В. Шестаков, Е. Федоров, П. Г. Галузо, Некрасов-Клиодт, К. В. Харлампович, Ив. Чеканинскийдин эмгектерин айтууга болот. Бул эмгектерде 1916-жылдагы көтөрүлүштүн мүнөзүнө, жыйынтыктарына жана көтөрүлүш жеңилгенден кийин Жети-Суу уезддинин жергиликтүү калкы Кытайдын аймагына качууга аргасыз болгондугуна, негизги багыттарды жана качкындардын Кытай жергесиндеги оор абал тууралуу белгилешкен. Ал эми Г. Сафаров 1916-жылдагы көтөрүлүштүн негизги себептерине токтолуу менен бирге, падышачылык өкмөттүн саясатын Убактылуу өкмөт, андан соң совет бийлиги тарабынан улантылгандыгын белгилеп, Февраль буржуазиялык-демократиялык революциясынан кийин Кытайдан кайтып келген 30 адамдан маалымат топтоп, бул жылдары ачкачылык күч алып, аёосуз зомбулукка кабылган деген жыйынтыкка келген.

Ошентип, советтик мамлекеттик чек ара жабылгандан кийин 1930-жылдардын аягынан 1959-жылдарга чейин миграция (жана демографиялык) маселелери боюнча изилдөөлөр кескин токтотулган (1937-жылдагы эл каттоонун жыйынтыктарына байланыштуу болгон). СССРде 1937-жылдагы эл каттоону жүргүзгөн изилдөөчүлөр репрессияга дуушар болуп, демографиялык жана миграциялык маселелерге көп жылдар бою тыюу салынган.

Аргасыз миграция маселеси совет доорунда 1950-жылдардын аягы жана 1960-жылдардын башында кайрадан изилдене баштаган. 1959- жана 1970-жылдардагы Бүткүл союздук эл каттоолордун жүрүшү жана миграциялык процесстерди талдоого мүмкүн болгон маалыматтар изилдөөчүлөр үчүн жеткиликтүү болуп калган. Миграциялык кыймылдар тууралуу демографиялык маалыматтарды ачык жарыялоого уруксат бериле баштаган. Натыйжада, В. И. Переведенцев миграциялык процесстерди изилдөөнүн ыкмаларынын түрлөрүнө, Т. И. Заславская калктын мобилдүүлүгү тууралуу социологиялык изилдөө методдоруна жана миграциялык кыймылдарга таасир берүүчү факторлорго токтолгон болсо, К. С. Матлин миграциялык кыймылдарды математикалык эсептөө методдорун иштеп чыккан. Ошондой эле, тарыхчылар М. П. Ким, М. В. Нечкина, Ю. С. Борисов ж.б. сталиндик репрессиялык саясатты учкай иликтөөгө алышкан.

С. А. Абрамзондун Синьцзян кыргыздары жөнүндөгү илимий макаласы Кытайдагы кыргыздардын жалпы абалын, этнотарыхый көйгөйлөрүн изилдөөгө

арналган. Мындан тышкары, С. И. Брук Синьцзянда жашап жаткан элдердин этникалык тутуму тууралуу статистикалык маалыматтарды берген. Автор макаласында кытай элин классификациялоого алып, КЭРде 1954-жылы жүргүзүлгөн биринчи кытайлык эл каттоодон алынган кыргыз, казактардын саны тууралуу маалыматтарды келтирген. И. Б. Шевель Кытай Эл Республикасынын Синьцзянь Уйгур автономиялык районундагы аз сандуу улуттардын административдик түзүлүшүнө токтолуп, кыргыздар негизинен 3 административдик аймакта жайгашкандыгын белгилеген.

Совет мезгилиндегитарыхнаамада 1950-1980-жылдары Х.Т. Турсунов, Б. И. Искандаров, Б.В. Лунин, Х.З. Зияев, А. П. Ковалев, И. Я. Стеценко илимий эмгектеринде падышачылыктын Түркстан аймагын басып алуу оторчулук саясатынын жүрүшү, административдик башкаруу системасынын түзүлүшү жана жергиликтүү калктын абалы, 1916-жылдагы көтөрүлүшү жөнүндө кеңири изилдөөлөрүн жүргүзүшкөн.

К. Усенбаевдин изилдөөлөрү Кыргызстандын Россия империясынын курамына кириши жана XIX–XX кылымдардын башындагы саясий түзүлүш жана коомдун социалдык-экономикалык өнүгүшү, улуттук-боштондук кыймылы боюнча орчундуу маселелерди камтыган. Автор Февраль буржуазиялык-демократиялык революциясынан кийин кыргыз-качкындарынын Мекенине кайтып келиши жана орус-келгиндеринин аларга карата куугунтуктоолору чагылдырылган. Ошондой эле, совет бийлигинин репатрианттарды реэмиграциялоо саясаты тууралуу да маалымат берилген.

Ал эми Д. М. Малабаев, В. Н. Шерстобитов, Ж.Саркеев, С. Узбеков эмгектеринде Кыргыздардын 1916-жылдагы көтөрүлүштүн кесепетинен Кытайга качууга аргасыз болгон кыргыздардын абалы жана совет өкмөтүнүн реэмиграциялоо маселелери, славян-келгин кулактарынын жерлерин улутташтыруу менен бирге, жерге болгон жеке менчикти жоюу, ижара маселеси да өзгөрүүлөргө дуушар болгондугун анализдеген.

Ал эми М. С. Иманалиев өзүнүн илимий изилдөөлөрүндө кыргыздардын коңшу Чин империясы менен болгон мамилесине кайрылган. Автор Чыгыш Түркстанды Чин империясынын басып алышы жана кыргыздардын аймактагы саясий окуяларга активдүү катышуусу, кыргыздардын экиге бөлүнүп калышы сыяктуу маселелерге токтолуп, кытай жазма булактарына таянуу менен аларга иликтөө жүргүзгөн.

Советтик тарых илиминде сталиндик репрессиялык саясаттын кесепетинен келип чыккан аргасыз миграциялык кыймылдар ачык жана толук изилденген эмес. Бул жагдай мамлекеттик саясаттын өзгөчөлүгү менен түшүндүрүлөт. 1980-жылдары СССРде Л. А. Гордон, О. Р. Лацис, Д. А. Волкогонов репрессиянын күч алышынан улам аргасыз миграция кыймылынын өсүшү лениндик саясий багыттын бузулушу деп түшүнүшүп, партиянын ичиндеги карама-каршылыктар тоталитардык режимге алып келген деп эсептешкен.

Бирок, тилекке каршы, советтик коомдун тарыхын изилдөөдө жана чагылдырууда көптөгөн «ак тактар», «жабык темалар», «аргасыз миграция» дээрлик 1990-жылдардын башына чейин изилденген эмес.

Биринчи баптын үчүнчү параграфы «**Кыргызстандагы постсоветтик изилдөөлөр**» деп аталып, постсоветтик доордогу кыргызстандык окумуштуулардын эмгектериндеги илимий изилдөөлөрдү үч топко бөлүп кароого болот. **Биринчи топ.** Кытай Эл Республикасы менен Кыргыз Республикасынын дипломатиялык кызматташтыгы башталган мезгилинде кыргыз-кытай чек арасынын калыптанышынын тарыхы жана миграциялык кыймылдар тууралуу илимий изилдөөлөр кайрадан кызуугуну жаратып, иликтене баштаган. Н. Керимбекова, М. Иманалиев, Д. Джунушалиев, Каана Айдаркул, В.А. Яншин, Л. И. Сумароков, Ш. Бактыгулов, К. Д. Бактыгулова кайрылышкан.

Бул жылдары көтөрүлүштүн кесепети жана кыргыз-качкындардын тагдырына тарыхчы-окумуштуулар Ж. Жунушалиев, Г. К. Кронгард, Т. Кененсариев, Т. Шейшеканов, М. Махбутбековалар токтолушуп, совет бийлигинин жүргүзгөн саясатына анализ беришкен. Ал эми Д. М. Будянскийдин постсоветтик мезгилде алгачкылардан болуп, Синьцзяндагы качкындардын абалына кайрылган комплекстүү илимий эмгегин жарыялаган. Ал 1916-жылдагы көтөрүлүштүн кесепетинен жергиликтүү калктын Синьцзянга качышы жана Кытай бийлигинин качкындарга болгон мамилеси, аларды реэмиграциялоо жана совет бийлигинин улуттар аралык бирдей мамилелерди орнотуу үчүн бийлик тарабынан жүргүзүлүп жаткан саясаты жана иш чаралары берилген. Бирок аталган эмгекте совет бийлигинин реэмиграциялоо саясатына токтолуу менен бирге, кийинки миграциялык кыймылдарга көңүл бурулган эмес.

Постсоветтик доордо профессор А. Асанканов КЭРдин Синьцзян аймагына жасаган экспедициясынын натыйжасында 1916-жылдагы көтөрүлүштүн кесепетинен Кытайдын аймагында калып калган качкындардын бүгүнкү абалына жана аймакташып отурукташкан аймактарга токтолгон. Тарыхчы А. Асанкановдун илимий эмгегинин баалуулугу – совет доорунда аргасыз миграция процесси 1920-1930-жылдары улангандыгына токтолуп, ал: “Үчтурпан районунун айрым айылдарынын тургундары Кыргызстандан 1920-1930-жылдары келген кыргыздардын урпактары» - деп көрсөткөн.

Экинчи топ. Бул жылдары Кыргызстандагы белгилүү тарыхчылардын илимий эмгектери да жарык көргөн. Мисалга алсак, 1916-жылдагы Улуттук-боштондук көтөрүлүштүн тарыхнаамасына Ж. Ж. Жакыпбеков, Ж. Алымбаев, А. Какеев, З. Галиева, П. И. Дятленко, С. М. Скрипкина, А. Т. Жанакеева ж.б. окумуштуулар кайрылышкан. Көтөрүлүштүн келип чыгуу себептерине, жүрүшүнө жана Россия империясынын репрессиялык саясатына Т. Өмүрбеков, Т. Кененсариев, Т. Абдырахманов, Н. Ж. Эсенкулов, Б. К. Абытов, Т. Чороев, К. Молдокасымов, Р. Жолдошев, А. Беделбаев, Ж. Байдилдеевдер токтолгон.

Ал эми көтөрүлүштүн чыгышынын себептериндеги “тышкы факторлордун” таасири, “түрк-герман агентурасынын ишмердиги” сыяктуу маселелерди Дж. Маджун, Досмир Узбеков менен Мурат Суюнбаевдер изилдешип, анализ беришкен. 1916-жылдагы көтөрүлүштүн кесепетинен жергиликтүү калктын жоготууларына фундаменталдуу демографиялык-статистикалык анализ Г. К. Кронгард, Ш. Батырбаева, Н. Ж. Эсенкулов тарабынан жүргүзүлгөн. Аталган маселени В. В. Плоских, М. Иманкуловдор

иликтөөгө алышып, демографиялык жоготуулардын жыйынтыктарын көргөзүшкөн. Улуттук-боштондук көтөрүлүштүн катышуучуларынын жана Кытайга качууга аргасыз болгон качкындардын укугунунун бузулушун Г. И. Ганиева, Б. С. Батырбаев, К. М. Сманалиев, Г. Б. Айдарбековалар укуктук аспектиде иликтешкен.

Ал эми **үчүнчү тобунда** совет доорундагы кыргыздардын Кытайга аргасыздан миграциялык кыймылдары постсоветтик мезгилдеги терең изилдене башталганы чагылдырылган. Совет доорундагы кыргыздардын Кытайга аргасыздан миграциялык кыймылдарына алгачкылардан болуп тарыхчы Н. Түнтеев кайрылган. Н. Түнтеев Кыргызстанда 1930-жылы Базар-Коргондо, Чаткал өрөөнүндө, Таласта, Алай-Гүлчөдө, Өзгөндө, Кетмен-Төбөдө, 1931-жылы Нарын кантонундагы Арпа, Аксайдагы, Дөбөлүдөгү, Чүйдөгү Калинин районундагы, Токмоктогу, Кант районунун Пермомайское айылдарында, ошондой эле Ысык-Көлдө Григорьевка, Сазановка, Темировка айылдарындагы совет бийлигине каршы чыккан көтөрүлүштөргө жана кыймылдарга кеңири токтолгон.

Ш. Батырбаева 1926-жылдагы жана 1939-жылдагы жалпы союздук эл каттоолорду салыштыруу менен 1920-1930-жылдардагы совет мезгилиндеги статистикалык маалыматтарды анализге алган. Автор аталган илимий эмгегинде совет доорундагы калктын өсүү динамикасынын негизинде совет мезгилиндеги миграциялык кыймылдардын статистикалык маалыматтарын терең изилдөөгө алуу менен кыргыздардын Кытайга миграцияланышына токтолгон. Ал өзүнүн илимий эмгегинде совет мезгилиндеги аргасыз миграциялык кыймылдардын кесепетинен калктын саны кыскаргандыгын, андан сырткары административдик-буйрукчул башкаруунун негизинде да кескин төмөндөгөндүгүн статистикалык маалыматтарды салыштыруу менен анализдеген.

Совет бийлиги тарабынан жүргүзүлгөн коллективдештирүү саясатынын кесепетинен Кытайга журт которууга аргасыз болгон миграциялык кыймылдарды жаш тарыхчылар С.А. Арстанов, З. Алтымышева илимий макаласында 1930-жылдардагы Кыргызстандагы эмиграциялык кыймылдардын саясий жана социалдык-экономикалык себептерин ачып көрсөтүп, совет өкмөтүнүн чек арадагы аймактарда түзүлгөн абалды жөнгө салуудагы чараларына токтолгон.

Ал эми экинчи бап **«Изилдөө объектиси, предмети, теоретикалык-методологиялык, булактык негиздери»** деп аталып, үч параграфка бөлүндү. Бул баптын биринчи параграфы **«Изилдөөнүн объектиси жана предмети»** деп аталды.

Илимий иштин объектиси – ХХ кылымдагы Россия империясы менен совет мамлекетинин жүргүзгөн саясатынын негизинде кыргыздардын Кытайга болгон миграциялык жана реэмиграциялык кыймылдарын изилдөө.

Мамлекеттер аралык аргасыз миграция – бул мобилдүүлүктүн бир түрү, б.а. чек аралык аймактык мейкиндикти өзүнө камтып, экономикалык, согуштук жана саясий ж.б. шарттарга байланыштуу биротоло, бир мамлекеттен экинчи мамлекетке журт которуу.

Аргасыз миграция дүйнөнүн айрым бөлүктөрүндө калктын отурукташуусунда жана көптөгөн өлкөлөрдүн калкынын калыптануусунда маанилүү роль ойноп, калктын динамикасына олуттуу таасирин тийгизет. Ошондуктан, илимий иште 1916-1934-жылдардагы мамлекеттер аралык аргасыз миграция (Россия/СССР жана Кытай), реэмиграциялык процесстердин натыйжалары жана россиялык, кытайлык, советтик бийликтеринин миграцияга байланыштуу саясаттарынын кыргыздарга тийгизген таасири көрсөтүлгөн.

XIX к. Россия-Кытай мамлекеттеринин өз ара өнүгүүсүнүн жаңы этабы башталган. Демек, Россия-Кытай мамлекеттери чек араны делимитациялоодо жергиликтүү калктын тарыхый-этнографиялык аспектиери, анын ичинде кыргыздардын кызыкчылыктары эске алынган эмес. Ошондуктан, орус-кытай чек арасы узак убакыт аралыгында чечилбеген маселеге айланган. Бул мезгилдерде Россия империясы Кытайдын чек арасынын чегине өткөн аргасыздан миграциялангандарга катуу чараларды көрө баштаган. Россия-Кытай мамлекеттери чек араны бузгандарга карата аларды издөө жана кайра кайтаруу чарасын көрүүгө милдетүү болгон. Россия империясынын (азыркы Кыргызстандын) аймагынан Кытайга журт которууга аргасыз болгон кыргыздар үчүн алардын туугандары акчалай айып тартуу оорчулугуна дуушар болушкан. Чек аралык жана бажылык көзөмөлдүн жетишсиздигинен чек арадан мыйзамсыз өткөн качкындарды кайтарып берүү жөнүндөгү Россия империясынын талабына кытай бийлиги анчейин көңүл бурган эмес. Жергиликтүү калктын чек арага жакын көбүрөөк топтолушу жана Кытай тарапта калгандар менен өзүнчө катнашы бар Россия империясынын курамындагы кыргыздар кытайлыктар менен байланышта болгон.

Совет бийлиги орногондон кийин деле кыргыздардын Кытайга качышы токтогон эмес, тескерисинче, улантыла берген. Кыргыздардын аргасыз журт которушу совет бийлигинин орношуна байланыштуу болуп, 1918-1920-жылдарга туура келген. Ал эми 1929-1930-жылдардагы совет бийлигинин коллективдештирүү жана кулакка тартуу саясатына каршы чыккандар массалык түрдө Кытайга качып кетүүгө аргасыз болушкан.

Изилдөөнүн *предмети* аргасыз миграциянын жана реэмиграциянын себептери, этаптары, натыйжасы жана орус-совет бийлигинин саясаты.

Чыгыш Түркстан аймагы кыргыздар үчүн жалпы этносаясий, этномаданий мейкиндик болуп эсептелинген. Мамлекеттер аралык миграциялык кыймылдар жана Россия империясы жана совет бийлигинин жергиликтүү калкка карата жүргүзгөн саясатына тыгыз байланыштуу болгон.

Экинчи баптын экинчи параграфы **«Изилдөөнүн теориялык-методологиялык маселелери жана методдору»** деп аталып, илимий изилдөөнүн методологиялык-теориялык негиздери аныкталды. Постсоветтик мезгилде совет бийлигинин кулашы менен массалык түрдө аргасыздан журт которууларга объективдүү баа берүү маселеси келип чыккан. Ошондуктан, XX кылымдагы калктын аргасыз миграциясын анализдөө, дүйнөдөгү аз сандуу этникалык калктын азыркы күндөгү абалы жана аларга карата дүйнөдөгү ар кыл мамлекеттердин саясаты менен тыгыз байланышкан.

Илимий изилдөөнүн жыйынтыгы илимий методдор менен тыгыз байланышкан. Илимий иштин методологиялык-теориялык базасына ылайык, иликтенип жаткан изилдөөдө миграциялык кыймылдардын сандык көрсөткүчтөрүн аныктоодо жана статистикалык материалдарга анализ берүүдө математикалык *методдор*, тарыхый-салыштырмалуу (компаративдик) анализ, картографиялык метод жана интервью методу (респондент менен максатуу багытталган, алдын-ала пландаштырылган маектешүү) 2012-2015-жылдар аралыгында Кытай Эл Республикасынын Кызыл-Суу кыргыз автономиялык областына, Ак-Чий, Улуу-Чат ооданындарына уюштурулган илимий изилдөө экспедицияларынын жүрүшүндө колдонулду.

Колдонулган ыкмалар XX кылымдагы миграциялык кыймылдардын тарыхын изилдөөдө жана анализдөөдө көмөк көрсөттү. Борбордук Азия чөлкөмүндөгү Россия империясы менен Чин империясы, совет бийлиги менен Кытай мамлекетинин качкындарга карата мамилесин изилдөөдө ар бир бапка тиешелүү болгон жыйынтык, тыянак чыгарууда негиз болду. Мындан тышкары, илимий иште аргасыз миграциялык кыймылдардын демографиялык, саясий-экономикалык факторлорун изилдөөдө математикалык ыкмалар иштин маңызын ачууга жардам берди.

Экинчи баптын «**Илимий изилдөөнүн негизги булактары**» деп аталган үчүнчү параграфы булак таануу маселелерине арналып, маалыматтардын дээрлик көпчүлүгү алгачкы жолу илимий айлампага сунушталды.

Илимий изилдөөнүн булактары негизинен беш топко бөлүнүп каралды. Биринчи топтогу булактарга: мамлекеттер ортосундагы эл аралык келишимдерди, токтомдорду, мыйзамдарды жана расмий директивалык документтердин топтомдорун кошууга болот.

XIX кылымдын аягында орус-кытай чек ара сызыгы такталган (1991-жылы Кыргыз Республикасы эгемендүүлүк алгандан кийин кыргыз-кытай чек арасына айланган). Россия империясынын жана Түркстан генерал-губернаторлугунун расмий документтери, билдирүүлөрү, отчеттору илимий ишти жазууда маанилүү булак катары пайдаланылды.

Экинчи топтогу булактарга – Түркстандын Жети-Суу областындагы көтөрүлүштөн жабыр тарткандарга жардам көрсөтүү жөнүндө Убактылуу өкмөттүн токтомдору, совет доорундагы Кытайга качкан кыргыздарды Мекенине кайтаруу жөнүндөгү совет бийлигинин расмий токтомдору, качкындарды кайтаруу боюнча совет мамлекетинин жана Кытай мамлекетинин өз ара сүйлөшүүлөрү, совет мамлекетинин элчилеринин отчеттору, ошондой эле, граждандык согуш жана коллективдештирүү мезгилиндеги аргасыз миграцияга байланышкан мыйзамдардын, токтомдордун, расмий документтердин жыйнагы түзөт.

Илимий ишти жазууда **үчүнчү топтогу** тарыхый булактын милдетин архивдик маалыматтар түздү.

1. Россия Федерациясынын Санкт-Петербургдагы мамлекеттик тарых архивинен (РГИА): Илимий ишти жазууда аталган архивдин 1405 жана 426 фондуларынан XX кылымдын башындагы Түркстандагы саясий-экономикалык абал тууралуу отчетторунун материалдары колдонулду.

2. РФ мамлекеттик аскер-тарыхый архивинен (РГВИА):

Россия империясынын Аскер министрлигинин Башкы штабынын Азиялык бөлүмүнүн (1836-1918-жж.) 400 фондусунун материалдары пайдаланылды. Андан сырткары Россия империясынын Аскер министрине Түркстан областынын бийлик өкүлдөрүнүн берген отчеттору, аймак боюнча маалыматтар, Ф. 1396 – Түркстан согуштук округунун, Ф. 1436 – Жети-Суу аскер штабынын маалыматтары булак катары колдонулду.

3. Өзбек Республикасынын Борбордук мамлекеттик архивинин И-1, Р-17, Р-25 фондусунун материалдары маанилүү булак катары пайдаланылды.

Түркстан генерал-губернаторлугунун канцеляриясынын И-1 фондусунан Жерге жайгаштыруу жана айыл чарбасы боюнча башкы башкаруучусунун маалыматтары, Биринчи дүйнөлүк согуш мезгилиндеги Түркстан аймагына (Ош уезддине), алынып келинген согуш туткундары жана Россия империясынын согуш талааларынан качып келген качкындарды жайгаштыруу маселеси тууралуу архивдик маалыматтар 1916-жылдагы көтөрүлүштүн чыгышынын себептерин ачып берүүдө тарыхый булак катары пайдаланылды.

Түркстан генерал-губернаторлугунун канцеляриясынын И-1 фондусундагы Оп.4. Д.1841 - делосунда 1916-жылдары декабрь айынан тартып, 1917-жылынын январь айларына чейин жергиликтүү калкка карата Россия империясынын репрессиялык куугунтуктары жана славян улутундагылардын Жети-Суу областындагы элди талап-тоноо, өлтүрүү, кыз-келиндерге карата зордук-зомбулугу боюнча сот жообуна тартылгандардын соттук териштирүүлөрү чагылдырылган.

Өзбек Республикасынын Борбордук мамлекеттик архивинин И-1 фондусунан Убактылуу өкмөттүн 1916-жылдагы көтөрүлүштүн кесепеттерин жоюу боюнча Жети-Суу областы боюнча маалыматтары, Кытай жергесинен качкын кыргыздарды кайтаруу боюнча иш чаралары, кыргыздардын оор абалы боюнча Темиркул Сейдалидин кайрылуусу, 1917-жылы 17-майдагы Верныйдан Куропаткинге кыргыз жана орус улутундагылардын ортосундагы кагылышуулар боюнча билдирүүлөрү жана Убактылуу өкмөттүн Нарын уезддине качкын кыргыздарды топтоо боюнча пландары берилген.

Маанилүү архив материалы катары Пишпек уездинен Б. Солтоноев жана Пржевальск уездинен И. Арабаев Түркстан Аткаруу комитетине жасаган кайрылуу телеграммасы эсептелинет. Бул телеграммаларда согуштан демобилизация болгондор кыргыздарга карата куугунтуктоолорду улантып жатышкандыгын, айрыкча, Пржевальск уезддинде абал оор экендигин белгилешип, атайын кайрылуу жасашкан.

Ал эми Р-25 фонддун Оп. 1. 235-делосунда РСФСРдин Түркстан Республикасынын комитетинин отурумундагы Кытайдан кайтып келген качкындарды жайгаштыруу жана Кытай мамлекети менен качкындарды коопсуз жолдор менен мекенине кайтаруу боюнча сүйлөшүү маселелери көтөрүлгөн. **Казак Республикасынын Борбордук мамлекеттик архивинен:** Казак Республикасынын БМАнын – “Талаа генерал-губернаторунун 1868-1917жж. канцеляриясы» аттуу 64-фондусунун материалдары илимий иште булак катары

колдонулду. Аталган фонддо Россия империясынын колониалык башкаруусунун расмий материалдары, анын ичинде губернатордун чет өлкөлүктөр жөнүндө берген буйруктары жана отчеттору сакталган, мында Жети-Суу аймагынан кыргыздардын чек араны бузгандыгы, Кытайдын аймагына өтүп кетиши тууралуу маалыматтар берилген. Дүр Сооронбаевдин Пишпек уезддик начальнигине билдирүүсү, Пржевальск уездинин качпай калган кыргыздары Үчтурпан, Какшаал аймактарындагы кыргыздар менен тыгыз байланышып тургандыгы жана Россия империясы чек араны тыкыр текшерүүгө алуусу боюнча маалыматтар, 1916-жылдын декабрь айындагы Токмокто, Пишпекте, Орловка, Атаке, Тынай волостторунда Россия империясынын жазалоочу отряддары тарыбынан “көтөрүлүшкө катыштыгы бар” деген айып менен массалык репрессиялык иш аракеттери башталып, камакка алуулар күч алгандыгы жөнүндө маалыматтар иликтөөгө алынып, булак катары колдонулду.

3. Казак Республикасынын Президентинин Архиви

Иле аймагынын даотайы 1930-жылдардагы Син-Чжен-Чжандын СССРдин Кулжадагы консулу Колосовго жазган расмий каттары, чек арадагы кырдаал боюнча маалымат берүүсү, билдирүүлөрү – ф.141. Оп.2. Д.9 камтылган.

Аталган архивдик булактардан Иледеги даотай Син-Чжен-Чжандын СССРденКыргызстандын, Казахстандын аймагынан Кытайга массалык түрдө аргасыз миграциялык кыймылдары күч алгандыгын, качкындардын толкуну көбөйгөн сайын чек араларда басмачылык топтордун өсүшүнө алып келгендигин белгилеген. “Айдоо, дан себүү иштери жана айыл чарбасын коллективдештирүү” – ф. 141. Оп.1. 1696-делосунда, Жети-Суу крайкомунун катчысынын билдирүүлөрүндө, жашыруун каттарында аргасыз миграциялык кыймылдардын багыттары берилип, 1930-жылдары СССРдин чек арасын бузгандардын сандык көрсөткүчүн жана качкындардан тартып алынган курал-жарактары боюнча маалыматтар, Кыргыз АССРинине таандык маанилүү материалдар камтылган. Бул маалыматтар кыргыздардын 1930-жылдардагы аргасыз миграциялык кыймылдарынын себептерин ачып көрсөтүүдө маанилүү булак катары пайдаланылды.

6. Кыргыз Республикасынын Борбордук мамлекеттик коомдук-саясий документтер архивинен жалпы – 31 архивдик иш анализге алынып, тарыхый булак катары колдонулду.

Кыргыз Республикасынын Борбордук мамлекеттик коомдук-саясий документтер архивининФ.10. Оп.1. Д.21, Ф.10. Оп.1. 592-делосунда 1916-жылдагы көтөрүлүштө Кытайга качкан качкындарды мекенине кайтаруу иштери чагылдырылган.

Ошондой эле, 1930-жылдардагы совет мезгилиндеги Кыргыз АССРинен массалык түрдө Кытайга аргасыз миграция маселеси архивдик документтерде “жашыруун” гриф менен белгиленип, советтик партиялык номенклатура жана расмий документтерде аргасыз миграциялык кыймыл “Кытайга кетүү” (Уход в Китай “көчүп кеткен чарбалар” (откочевавшие хозяйства), “эмиграция”, “иммиграция” түшүнүктөрү колдонулган.

Архив булактарында совет бийлиги жүргүзүп жаткан саясаты боюнча элдин маанайын билүү максатында атайын уюмдар (ГПУ, ОГПУ) совет

бийлигине каршы калктын арасында айтылган ушак-айыңдарды активдүү изилдеп, чогултушкан.

Ал эми Ф.10. Оп.2. Д.59. бул архивдик маалыматта 1932-жылы Кыргыз АССРиндеги эмиграциялык кыймылдардын өнүгүшү жана 1929-1932-жылдары “Кытайга качууга даярданып жатат”, “Кытайдагы басмачылык кыймыл менен тыгыз байланышта” деген сыяктуу жалган жалаа менен күнөөсүз адамдар сот жообуна тартылып, репрессиялангандыгы жана партиянын катарынан чыгарылгандыгы архив булактары колдонулду.

7. Кыргыз Республикасынын Борбордук мамлекеттик архивинин материалдары: 1916-жылдагы көтөрүлүшкө И-160 1-инвентарында (опись) 78, И-34, 2-инвентардын (опись) 15,85-архив делолорунда Жети-Суу облусунда оорук жумуштарына тартуудагы болгон башаламандыктар, Пишпек, Пржевальск уезддериндеги көтөрүлүш боюнча маанилүү маалыматтар илимий иште колдонулду. Ал эми 91-архив делосунда М. Тынышпаев жана О. Шкапскийдин докладдында ХХ кылымдын башындагы Түркстандагы саясий кырдаал, Жети-Суу облусундагы 1916-жылдагы көтөрүлүш, келгиндердин кыргыздарга болгон мамилеси, Кытайдан кайтып келген качкын кыргыздардын абалы жана 1916-жылы Кытайга качкан кыргыздардын статистикасы боюнча маалыматтар камтылган.

Кыргыз Республикасынын Борбордук мамлекеттик архивинин 20-фондусунун 1-инвентарынын (опись) №61, 75, 138, 185, 244, 328, 376 делолорунда 1916-жылдагы көтөрүлүштүн кесепетинен Кытайга качкан кыргыздарды реэмиграциялоо, аларды турак-жай, жер менен камсыз кылуу жана талаш-тартыш жараткан маселер каралган. 20-фонддун 145-архивдик ишинде 1924-жылдагы Иле аймагынан Кытайдан качкындарды кайтаруунун жалпы абалы жана Иледеги СССРдин Элдик тышкы иштер комиссариатынын Кытайдан качкын кыргыз жана таранчылардын кайтып келиши боюнча диаграммасын иштеп чыгышкан. Бул диаграмма илимий иште маанилүү статистикалык-тарыхый булак катары колдонулду.

8. Кыргыз Республикасынын Борбордук мамлекеттик кинофонофото документтер архивинен илимий иште фото материалдар колдонулуп, визуалдык-тарыхый булак катары колдонулду.

9. Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы. Кол жазмалар фонду. Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын кол жазмалар фондунда 1916-жылдагы көтөрүлүш боюнча жалпы көлөмү 5000 барак болгон 34 архив ишинде топтоштурулган. Анда кыргыздардын качышы жана качкындардын Кытайдагы абалы, көтөрүлүштүн социалдык-экономикалык кесепеттери боюнча документтердин жыйнагынын 3-томунан алынган 30 көчүрмө жана Казак ССРи менен Кыргыз ССРинин Борбордук мамлекеттик архивинен алынган документтердин 19 көчүрмөлөрү пайдаланылды.

10. Ысык-Көл областтык архивинен 1920-1930-жылдардагы Ысык-Көлдөгү Бириккен мамлекеттик саясий башкаруунун чек ара комендатурасынын (ОГПУ) буйруктары, Ички иштер Эл комиссариатынын (НКВД) билдирүүлөрү, Жети-Суу областтык революциялык комитеттин буйруктары, 1930-жылдардагы аргасыз миграциялык кыймылдын динамикасы, Чолок (Темировка) локалдык

көтөрүлүшүнүн жетекчилери Багышбеков Мамытбектин, Бекболотов Мамуттун сот жообуна тартылышы чагылдырылган.

Ал эми 1930-жылдардагы Ысык-Көлдөгү аргасыз миграция илимий изилдөөдө 57-фонддун 1-описинин 1-архив делосундагы «Этап менен жиберүү документтери» аттуу архив ишинде Караколдогу Бириккен мамлекеттик саясий башкаруунун чек ара комендатурасынын (ОГПУ) Ысык-Көл аймагынан Кытайга качкандардын чек арадан кармалышы, сот жообуна тартылышы жана этап менен айдалышы чагылдырылган.

Аталган фонддун эң маанилүү архивдик маалыматы катары Ысык-Көл областында 35 адамга “Кытайга аргасыз миграцияланганы жатат” деген айып коюлуп, сот жообуна тартылган кыргыз, уйгур, дунган, украин жана орус улутундагы кыргызстандыктардын меморандуму баалуу булак катары биринчилерден болуп диссертант тарабынан илимий иште пайдаланылды.

11.Талас областтык архивинин 485-фондунан материалдар пайдаланып, мында 1930-жылдардыгы совет бийлигинин коллективдештирүү саясатына каршы көтөрүлүштөр жана ички миграциялык кыймылдар чагылдырылган.

Изилдөөнүн **4-топтогу** булагына Россия империясынын революцияга чейинки басылып чыккан басма сөз маалыматынан “Туркестанские ведомости,” “Казак” газеталарындагы тарыхый-публистикалык материалдарды киргизүүгө болот.

Мындан сырткары, изилденип жаткан илимий изилдөөдө совет доорунда жана постсоветтик мезгилдеги жергиликтүү басма сөз беттеринде басылып чыккан маалыматтар да тарыхый булак катары колдонулду.

5-топтогу булактарга диссертанттын Кытай Эл Республикасынын Иле-Казак автономиялык областынын жана Кызыл-Суу кыргыз автономиялык областында жүргүзүлгөн илимий экспедициянын талаа материалдары жана интернет булактары пайдаланылды.

Илимий иште укуктук-ченемдик документтер, архив материалдары, мезгилдүү басма сөз маалыматтары жана визуалдык (карта, диаграмма) материалдардан, интернет булактарынан туруп, 1916-1934-жж. аралыгындагы кыргыздардын Кытайга аргасыз миграцияларынын тарыхын ар тараптуу изилдөөгө, сунушталган диссертациялык иштин алдына коюлган максаттарын, милдеттерин ишке ашырууда маалымат топтоого негизги булактык базасын түздү. Үчүнчү бап **«Россия-Кытай чек ара келишимдери боюнча кыргыздардын бөлүнүшү(XVIII-XXк.)»** деп аталып, XVIII кылымдын экинчи жарымында XIX кылымдагы Россия менен Кытайдын ортосундагы Борбордук Азияда территориялык-мамлекеттик чек аралар боюнча түзүлгөн келишимдердин жергиликтүү калкка тийгизген таасири чагылдырылган.

Бул баптынбиринчи параграфы **«Россия-Кытай өз ара мамилелеринин калыптанышы жана чек ара маселеси»** деп аталды.

XVIII кылымдын экинчи жарымында Россия империясы менен Чин империясы Борбордук Азияда өз үстөмдүгүн орнотуу максатын көздөй башташкан. Россия империясы Кытайдын Борбордук Азияга болгон умтулууларына чыгышка карай жылуу менен жооп берип, эки өлкөнүн колониалдык кызыгуулары бирдей болгону менен иш жүзүнө ашырууда ар

кандай ыкмаларды колдонушкан. Чин империясынын 1758-1759-жылдардагы Борбордук Азиянын аймагына кирип келиши айрым жергиликтүү уруулардын Россия империясына кайрылуулусуна түрткү болгон. Алардын айрымдары Россия империясы менен мамиле түзүп, анын колдоосуна ээ болуу аркылуу өздөрүнүн бийликтерин, саясий өз алдынчалыктарын сактап калуу максатын көздөшкөн.

Чыгыш Түркстан жана Жунгария Чин империясынын карамагына өтүп, Борбордук Азияда үстөмдүгүн орното баштаган. Жунгария аймагы Иле, Тарбагатай, Үрүмчү, Баркөл (Чэн сифи) жана Каркарасууга, ал эми Чыгыш Түркстан Кашгар, Жаркент, Кучар, Карашаар, Хами, Турпан, Ак-Суу аймактарына бөлүнгөн. Бул убакта Чин империясы Жунгарияда 1762-жылы – Суйдун, ал эми, 1763-жылы – Хой-юань же Иле (Кульжа), 1765-жылы Яр-Чжаофын, 1767-жылы Чухучу (Чугучак) аскердик шаар-чептерин негиздеген.

XVIII кылымдын 50-жылдары Чыгыш Түркстан кыргыздары Чин империясына карап, жаңы түзүлгөн Синьцзян саясий-административдик түзүлүштүн курамына киришкен. Ошол мезгилден тартып, Теңир-Тоо кыргыздары жаңы пайда болгон Чин империясы менен жана анын жаңы түзүлгөн провинциясы болгон Синьцзянь менен чек араларды бөлүштүрүлө баштаган.

Чин империясы Борбордук Азиянын аймагына чек ара бекеттерин койгондугуна карабастан, бул аймакта толук бийлигин орното алган эмес. 1850-1860-жылдары орус-кытай мамилеринин калыптанышы жана өнүгүшүнүн негизинде чек аралар аныктала баштаган. 1860-жылы Пекин келишиминде Синьцзян аймагындагы чек араларды ажыратып бөлүүчү сызык көрсөтүлгөн картага эки тарап кол коюшкан.

Ал эми үчүнчү баптын экинчи параграфы **«Россия жана Кытай чек аранын делимитация, демаркациялоо»** деп аталып, XIX кылымдагы Россия менен Кытайдын ортосундагы чек араларды демаркациялоо 1864-жылдагы «Чугучак келишиминин», 1864-жылдагы «Батыш түндүк райондор чек арасын бекитүү токтомунун», 1870-жылдагы «Батыш түндүк райондор чек арасын бекитүү келишиминин», 1870-жылдагы «Тарбагатай келишиминин», 1879-жылдагы «Ливадия келишиминин», 1881-жылдагы «Петербург келишиминин» жана «Кытай-Россия Иле токтомунун» негизинде жүргүзүлгөн. Бул келишимдердин натыйжасында чек аранын демаркацияланышы жана делимитацияланышы менен кыргыздардын бир бөлүгү Россия империясына, экинчи тобу Чин империясына (Кытайга) карап калган.

1881-жылдагы «Петербург келишимине» ылайык, Россия-Кытай мамлекеттеринин Синьцзян аймагындагы чек ара өтмө бекеттери негизделген. Бул чек ара бекеттерине (бүгүнкү күндөгү Кыргызстандын аймагы) Бедел ашуусу, Теректи, Сөөк, Эркештам киргизилген.

Ал эми «Жаңы-Маргелан токтомунун» негизинде Россия империясына караган Жети-Суу облусу жана Чин империясына караган Кашкар облусунун ортосундагы Бедел ашуусунан баштап, түштүк-батышка карай Теңир-Тоо кыркасынан Туюк-Сөөк ашуусуна чейин, экинчиден, Бедел ашуусунан баштап, түштүккө карай Уз-Бел ашуусуна чейин, Россияга караган Фергана облусу менен Кытайга караган Кашкар облусунун чек ара сызыгы такталган. Эки мамлекеттин

ортосунда түзүлгөн «Жаңы-Маргелан токтому» боюнча Россия империясы менен Чин империясынын ортосундагы чек ара демаркацияланган. Аймактык маселелер боюнча жогоруда аталган келишимдер, ошондой эле токтомдор, жоболор толук сакталган жана бүгүнкү күнгө чейин чек ара маселелерин чечүүдө актуалдуулугун жогото элек.

XIX кылымда теңиртоолук кыргыздар Россиядан көз каранды болуп калганына карабастан, анчалык бекемделип, чектелген чек ара болбой, Чин менен Россия букаралыгына карап калган кыргыздар бири-бири менен байланышып, чек арадан өтүп турушкан. Россия-Кытай чек арасындагы өз ара мамилелер жана айрым маселер эки мамлекеттин жергиликтүү өкүлдөрү тарабынан жөнгө салынган.

Россия империясы менен Чин империясынын ортосундагы жалпы чектешкен чек ара аянты 9111 км. түзүп, анын ичинде Борбордук Азия менен чектешкен чек ара сызыгынын 1881-жылдагы Петербург келишиминин жана Гулимти капчыгайындагы 1882-жылдагы токтомдун негизинде 316 км, 1882-жылдагы Жаңы-Маргелан токтому жана 1882-жылдагы Кашкар токтомунун негизинде 948 км, ал эми 1894-жылдагы Сарыкол убактылуу келишимдердин негизинде 295 км. чек ара аянты эки мамлекет ортосунда укуктук конвенциялар жана актылардын негизинде демаркацияланган.

Ошентип, жыйынтыгында Россия империясы менен Чин империясынын ортосундагы Борбордук Азиядагы аймактык-мамлекеттик чек ара боюнча келишимдерге кол коюлуп, ратификациялоонун натыйжасында, кыргыздардын территориясы жана анда жашаган эл күч менен эки мамлекеттин ортосуна бөлүндү, экөөнүн ортосунда эки букаралык болуп, ар кандай этникалык топтордун бир мамлекеттин ортосунан экинчи мамлекеттин чегине көп жолу өтүүсүн шарттады. Мындан тышкары, келишим эки мамлекеттин ортосунда соода-сатык мамилелерин жөнгө салынып, ал миграциянын сапаттык жана сандык көрсөткүчүнүн көбөйүшүнө көмөк көрсөттү. Эки империяда дипломатиялык, тышкы саясий-экономикалык жана башка мамилелерге таасир берген чек арага жакын миграция феномени пайда болду.

Илимий иштин төртүнчү бабы **«Кыргыздардын Кытайга аргасыз миграциялары»** деп аталып, төрт параграфтан түзүлдү. Төртүнчү баптын биринчи парграфы **«1916-жылдагы Улуттук-боштондук көтөрүлүш: кыргыздардын аргасыз миграциясы»** деп аталды. Бул параграфта 1916-жылдагы Улуттук-боштондук көтөрүлүштүн чыгышынын негизги себептерине, көтөрүлүш жеңилгенден кийинки көтөрүлүшчүлөрдүн Кытайга аргасыздан качышынын мезгилдерине жана качкындар кандай багыттар аркылуу Кытайдын аймагына өтүшкөндүгү анализденди.

XIX кылымдын экинчи жарымында Россия империясы Түркстан чөлкөмүн каратып алган соң, оторчулук саясатын ишке ашырууга киришкен. 1865-жылы Оренбург генерал-губернаторунун курамындагы Түркстан облусу негизделип, “Түркстанды башкаруунун убактылуу жобосу” кабыл алынган. Ал эми, 1867-жылдагы Жети-Суу жана Сыр-Дарыя облустарын башкаруу жөнүндө жобосу, 1873-жылы Түркстан генерал-губернаторлугунун аймактардагы башкаруу жөнүндөгү жобосу, 1881-жылдагы Түркстан генералдык өкмөтүндөгү башкаруу

жөнүндө жоболорунун негизинде Түркстан крайынын административдик башкаруу системасы калыптана баштаган.

Россия империясынын колониалдык бийлик системасынын башкы максаты жергиликтүү калктын каршылык көрсөтүүсүнүн бардык формаларын аскердик күч менен басуу, башкаруунун натыйжалуу жергиликтүү системасын түзүүжана падышачылыктын кызыкчылыгына ылайык эксплуатациялоо болуп эсептелген.

Кыргызстанда 1916-жылдагы Улуттук-боштондук көтөрүлүштүн себептеринин бири катары падышачылык бийликтин келгиндерди көчүрүү саясаты маанилүү ролду ойногон.

Кыргыздар биринчи дүйнөлүк согуш учурунда өтө оор абалга туш болушкан. Алар көптөгөн салык төлөөдөн сырткары, фронтко кеткен келгин дыйкандардын чарбасында иштөөгө жумушчуларды камсыз кылуу керек эле. Кыргыздар фронтко кеткен келгиндердин чарбасын айдоо, себүү, түшүмүн жыйноо үчүн жумушчу күчүн берүү милдеттендирилген.

Жергиликтүү калктын мындай оор абалына карабастан, 1915-жылдын 4-сентябрынын тартып, Гродненск, Волын губернияларынан немис, орус, поляк ж.б. улуттар Түркстандын аймагына эвакуациялана баштаган. Качкындарды кабыл алуу шаардык-уезддик комитеттердин маалыматында: “Ош уездине качкындар кабыл алынып, казынадан 15 821 рубль 17 тыйын бөлүнүп берилген. Мындан тышкары Жалал-Абад, Базар-Коргон, Беловодск аймактарына жайгаштырылган” - деп жазылган. Эвакуацияланган качкындар тамак-аш, кийим-кече менен камсыз болушуп, медициналык кароодон өткөрүлгөн.

Николай Пнин 1916-жылы 25-июнундагы Түркстандын элдеринен аскердик курактагы (19дан 43кө чейинки) жарандарды согуштук оорук жумуштарына алуу жөнүндөгү “Жарлыгы” жергиликтүү калктын Россия империясынын ортосундагы мамилелердин курчушунуна алып келген. Аталган жарлык чыккандан кийин кыргыздар көтөрүлүш башталганга чейин эле, башкача айтканда, 1916-жылдын июнь-июль айларынан баштап, Кытайдын аймагына журт которушкан.

1916-жылдагы көтөрүлүштө кыргыздардын Кытайга качуу мезгилин 2 баскычка бөлүп кароого болот. Кытайга качуунун биринчи мезгили Россия империясынын жергиликтүү калкты мобилизациялоо жөнүндөгү Жарлыгы жарыялангандан тартып, көтөрүлүш башталганга чейин созулган. Экинчи мезгили – көтөрүлүштүн жүрүшүндө жана анын жеңилип калгандан кийинки мезгилин өзүнө камтыйт. 1916-жылдын сентябрдын аягы, октябрдын башында Жети-Суудагы Пишпек, Пржевальск, Жаркент, Капал, Верный уезддериндеги 39 волосттун элин камтыган кыргыз жана казактар падыша өкмөтүнүн жазалоочу отрядына туруштук бере албай, Кытайга качышкан.

Төртүнчү баптын экинчи параграфы **“Кытай бийлиги менен жергиликтүү калктын качкындарга карата мамилеси, алардын жайгашуусу, абалы, орус жазалоочу отрядынын куугунтуктары”** – деп аталды.

1916-жылдын июль айында Үчтурпанга жиберилген Россия империясынын консульствосунун драгоман катчысы¹ Г. Ф. Стефанович Кытай чегине качышкан качкындардын алгачкы тобу келген убакытта, Ак-Суу даотайы менен макулдашып, Кытай аймагына качкындарды киргизбөө жөнүндө сүйлөшүүгө жетишкен. Натыйжада, Кытай жергиликтүү бийлиги ашууларга чек арадан өтүүгө жолтоо болуучу күзөттөрдү коюп, шаарлардын бардык жерлерине качкындардын Кытай аймагына өтүшүнө уруксат берилбейт жана алардын Кытай букаралыгын кабыл алуу жөнүндө өтүнүчү канааттандырылбайт деген кулактандырууларды илдирип койгон. Ошентип, какшаалдык кыргыздар качкындарга жардам берүү, тамак-аш, конуучу үй камдоо аракеттерин чектөөгө аргасыз болушкан.

1916-жылдын 20-сентябрына чейин, кытайлыктар качкын кыргыздарды өз аймагына өткөрүшкөн эмес. Качкындардын өкүлдөрүн даотай Чжу кабыл алып, 5 миң рубль төлөгөндөн кийин, чек арадан өтүүгө уруксат берген. Качкындар Кытайдын чек арасынан өтүү үчүн 9 жорго, 9 аргымак, 10 миң сом (рубль) жана 12 жамбы, апиийим төлөшкөндүгү боюнча маалыматтар кездешет.

Иле аймагынын акими Ян Фичян Кулжадагы орус консулуна жолугуп, качкындарды куугунтукка ала баштаган. Ал эми Россия империясы чек ара аймагына жазалоочу отряддарын жайгаштырып, качкындардын Кытай аймагына өтүүсүнө тоскоолдуктарды жараткан. Музарт дарыясы аркылуу Кытайга качкан качкындар чек арадан өтө албай, 2 миң адам сууктан жана ачкачылыктан набыт болгон.

Качкындар Синьцзян аймагынын түндүк-чыгышындагы Ак-Суу, Бай, Куча, Шайа, Бөгүр, Карашаарга жайгашкан. Айрым качкындар Марал-Башыдан Артышка барып, андан Кашкарга жайгашкан. Каркыра жайлоосу аркылуу качкан кыргыздар Текес, Күнөс, Жылдыз, Нылкы, Тогуз-Торо, Кулжа шаарына чейин сүрүлүп, кыргыздардын көп бөлүгү калмак, казактардын арасына аралашып, калмактардан катуу запкы көрүшкөн. Жалпысынан алганда, качкын кыргыздардын бир бөлүгү Какшаалдын Кулансарак айылына келип, андан чыгышка карай, Алтышаар аймагына Ак-Суу, Үчтурпан, Шагыл, Тагалак, Карабак, Боз-Дөң, Кучар, Шакыр, Шаяр, Лопнурга чейинки аймактарга кетүүгө аргасыз болушкан.

Жалпысынан, кыргыз качкындарынын Кытайдагы социалдык абалын үч топко бөлүүгө болот. Биринчи топко колунда 50-200гө чейин майда жандыгы бар качкындар кирип, алар жалпы качкындардын 10%, экинчи топко орто катмардагы, 5-10го чейин жандыгы бар качкындар кирип, алар жалпы качкындардын 20 % түзгөн. Ал эми үчүнчү топко кембагалдар, жалданып иштеген арзан жумушчу күчүн түзгөндөр кирген. Алар качкындардын 45% түзгөн. Андан сырткары, бир үзүм нан үчүн кыргыздын жаш кыз-келиндери Кытайдын ири шаарларына сойкуканаларга сатылып кеткендиги боюнча архив булактарынан маалыматтарды жолуктурууга болот.

¹ Драгоман- котормочунун расмий кызмат орду. Алар котормодон тышкары, дипломатиялык иштер менен дагы алектенишкен.

Үчтурпанда жана Ак-Сууда кымбатчылыктын айынан качкындар келте, кара жама жана башка оорулар менен ооругандар пайда болгон. Аргасыздан кыргыздар майда балдарын, 12 жаштан улуу кыздарын 30–40 рубль (сомдун наркы 12 теңгенин ордуна 3 теңге болгон убакта) жергиликтүү калкка сатып жатышат – деп Россиянын Кашкардагы консулу билдирүү жасаган.

Чин менен Россия империясынын ортосунда түзүлгөн 1851-жылдагы Кулжа келишимине, 1860-жылдагы Пекин келишиминин 10-беренесине ылайык, 1881-жылдагы Петербург келишиминин 17-беренеси боюнча эки мамлекет карамагындагы элдердин качып өтүүлөрүнө жол бербөө, эгер андай окуя орун алса, ага каршы чечкиндүү чараларды көрүү макулдашылган. Аталган келишимдерге таянып, көтөрүлүшкө катышкан кыргыздарга карата падыша өкмөтү В. Бычковдун жазалоочу «экспедициялык отрядын» Кытайдын территориясына жиберген. Бул аталган отряддын негизги максаты: Үчтурпандагы кыргыздарды барымтага алып кеткен орустарды бошотуу, көтөрүлүштүн жетекчилерин колго түшүрүү жана качкын кыргыздардын абалы менен таанышуу болгон.

Кытайдын Акчий аймагынын Кулансарык айылындагы качкын 60 жигит П. В. Бычков колго түшүргөн кыргыздарды куткарууга аракет жасаган. Бирок, куралданган П. В. Бычковдун отрядына качкын кыргыздар чечкиндүү чабуул жасоого курал-жарактын жетишсиздиги жана минүүгө жарактуу аттардын начардыгынан, Бедел ашуусунан Россия империясынын жазалоочу отрядын кууп жете алышкан эмес. Жазалоочу отрядын жүрүшүнөн кийин качкын кыргыздардын бир тобу Кытайдын Бай, Куча жана Лопнур аймагына чейин кетүүгө аргасыз болгон.

1916-жылдын декабрь айларында Пишпек жана Пржевальск уезддеринде “кыргыздар Кытайга качып кеткен кыргыздар менен тыгыз байланышып, жардыруучу заттарды жасашып, кайрадан көтөрүлүшкө даярданууда” деген шылтоо менен Россия империясы тарабынан массалык репрессиясын баштаган.

1916-жылдагы Улуттук-боштондук көтөрүлүш жана кыргыз элинин Кытайга болгон аргасыз миграциясы кыргыз элинин этникалык тарыхында демографиялык, экономикалык жана социалдык-психологиялык жактан терс таасирин тийгизген. Калктын өсүп-өнүгүү темпи 1897-1917жж – Биринчи дүйнөлүк согуш, 1916-жылдагы Улуттук-боштондук көтөрүлүштүн кесепетинен кескин кыскарган. 1897-1917-жылдары орто эсеп менен жылына калктын өсүү коэффициенти 1,4% түзгөн. 1916-жылы (жыл башында) кыргыздардын жан саны 634 миң 800 адамды түзгөн. Ал эми, Кыргызстандын территориясындагы кыргыздардын саны 1926-жылдагы бүткүл союздук эл каттоо боюнча 661 миң 171 адамдан турган. Демек, 1916-жылы жана 1926-жылдардагы эки көрсөткүчтүн ортосундагы айырма 120 миң адамды түзөт.

Ал эми Пишпек уезддинде 40,5% жана Пржевальск уезддинде жергиликтүү калктын мал-жандыгы 70% кыскарган. Жети-Суу областынын губернаторунун маалыматы боюнча Пржевальск уезддинде гана кыргыздарга таандык 2 млн. 327 472 баш мал дайынсыз жок болгон. Калган уезддерде 6 млн. баш мал болсо, чыгым 30 % ды түзгөн. 1917-жылдын октябрь айындагы

маалыматтарга карата кыргыздардын 40% жерсиз калып, 20% гана жерге ээ болуп калган.

Төртүнчү баптын үчүнчү параграфы **“Убактылуу өкмөт жана совет бийлигинин реэмиграциялоо саясаты”** – деп аталды.

1917-жылы буржуазиялык-демократиялык Февраль буржуазиялык-демократиялык революциясы Кыргызстандын тарыхындагы маанилүү бурулуштардын бири болуп эсептелинет. Анткени 1917-жылы 1-июлда 1916-жылдагы көтөрүлүштүн натыйжасында жабыр тарткан Жети-Суу областынын орус жана кыргыз калкына материалдык жардам көрсөтүү маселесин талкуулоо үчүн Петрограддагы Убактылуу өкмөттүн аскер Министрлигинин алдында уюштурулган ведомстволор аралык Кеңешмеси болуп өткөн. Аталган кеңешмеде качкындардын Мекенине кайтаруу чараларын көрүү, көтөрүлүштө жабыр тарткан орус калкы менен жергиликтүү калк менен жараштыруу маселеси каралган. Кеңешмеде Кытайдан кайтып келген жакырданган кыргыз калкына 5 млн. рубль суммасында жардам көрсөтүү белгиленген.

И.Арабаев “Казак” газетасы аркылуу Алаштын азаматтарына кайрылып, Кытайдагы качкындарга жардам көрсөтүүгө чакырган. Убактылуу өкмөт өкүлдөрүнүн жардамы кечиктирилгендиктен кыргыз-казак интелегенциясы биригип, 1917-жылы Кулжада С. Ювашев төрагалык кылган, 38 адамдан турган “Боскан кыргыздарга жардам” комитети түзүлгөн. Бул комитет Кытайдан кыргыздарды Мекенине алып келүү үчүн акча каражаттын чогулта баштаган. Өзбекстан Республикасынын мамлекеттик архивинин И-1 фондусунун Оп.31. 1215-делосунда Жети-Суудагы качкындардын оор абалы Ташкентте өткөн мусулман уюмдарынын бириккен съезддинде да каралып, бул маселе Пржевальск, Пишпек уезддинин өкүлдөрүнүн катышуусу менен талкууланган.

Бүткүл Мусулмандардын съезддинин төрагасы (Уфадан келген) Илияз Алкин Ташкенттеги Аткаруу Комитеттине кайрылуу жолдогон: “Бүткүл Мусулмандардын съездди Жети-Суу кыргыздарынан тынчсыздандырган кабар алдык. Мурунку падыша өкмөтүнүн жазалоочу отряддары жана келгин дыйкандар Кытайдан ач-жылаңач кайтып келген качкындарды курал менен тосуп алып, аларды атып жатышат. Качкындардын туулуп-өскөн жерлерине отурукташууга тоскоолдук көргөзүүдө. Ошондуктан, качкындарды коргоо максатында кыргыз, орус аскерлеринен турган армия жиберилсин жана тамак-аш, кийим-кече менен камсыз кылынсын” – деп билдирген.

1916-жылдагы көтөрүлүшкө катышкан кыргыздардын, өзгөчө Кытайга качкан кыргыздардын оор абалын жеңилдетип, жер маселесин чечип, аларга көмөк көрсөтүү иши Убактылуу өкмөттүн мезгилинде толук чечилген эмес жана кийин совет бийлигинин мойнуна жүктөлгөн.

1917-жылы кыргыз элинин белгилүү инсандары И. Арабаев, Б. Солтоноев Пишпек жана Пржевальск уезддинде Кытайдан кайтып келген качкындардын абалы тууралуу совет бийлигине кайрылуу жасап, телеграмма жиберилген. Өзбек Республикасынын Борбордук мамлекеттик архивинин И-1, Оп.4. 1842-делосунда 1917-жылдын 12-декабрында И. Арабаев, Б. Солтоноев тарабынан совет бийлигинин Түркстандагы Аткаруу бийлигине жиберилген телеграммасында: “Армиядан демобилизация болгондордун кайтышы менен

кыргыздар өлтүрүлүп, талап-тоноочулукка кабылып жатышат. Пишпектин жанында 25 кыргыз, андан мурун 12 адам өлтүрүлгөн. Кыргыздар ачкачылыктын айынан жана сууктан кайда барып, баш калкалаарын билбей турганда зордук-зомбулук, талап-тоноо күндө уланууда. Жакынкы аралыкта дыйкандар массалык түрдө, айрыкча Пржевальскиде кыргыздарга каршы чыкканы жатышат. Сиздерден, кыргыздарга карата зордук-зомбулукту токтотуу чечимдерин чыгарууну өтүнөбүз” – деп Пишпек уезденин Б. Солтоноев, Пржевальск уезденин И. Арабаев кайрылуу жасашкан.

Совет бийлиги 1918-жылдан тарта Кытайдан кайтып келгендерге материалдык жардам көрсөтүү үчүн “Качкындар комитетин” негизделген. Совет бийлиги Кытайдан кайтып келгендер үчүн сактап калуу максатында, Пржевальск, Пишпек, Кольцовка, Нарын, Токмок шаарларында, Каркырада, Тондо, Балыкчыда азык-түлүк менен камсыздоо пункттарды уюштурган. Ал эми 1918-жылы Верный шаарында Россия империясы тарабынан саясий куугунтукка кабылган жана сүргүнгө айдалгандардын саясий уюму Кытайдагы качкын кыргыздарды Мекенине кайтарууга активдүү катышкан.

1920-жылы 3-февралда Түркстан Борбордук Аткаруу Комитети Кытайга качкан кыргыздарга жардам көрсөтүү жөнүндө токтом кабыл алган жана Өзгөчө комиссия түзүлгөн. Комиссиянын төрагалыгына Т. Жанузаков, мүчөлүгүнө Мангельдин, Нигматулин, Ховлов дайындалган. 1920-жылы 27-майда эки тараптуу бир айга созулган РСФСР менен Кытай бийлигинин ортосундагы сүйлөшүүлөрдүн негизинде, Кулжада Иле токтомуна кол коюлган. Токтомго РСФСР тарабынан Түрк комиссиясынын тышкы иштер бөлүмүнүн ыйгарымдуу өкүлү П.Е. Лимарев жана тышкы соода иштери бөлүмүнүн башчысы А.Р. Левитас, ал эми Кытай өкмөтү тараптан Или даонинь, Сюй Го-чжэнь катышкан. Иле токтому 10 беренеден туруп, негизинен Кытайга качкан качкындарды Мекенине кайтаруу маселеси каралган. Иле токтомунда: «Кытай бийлиги качкындарды Мекенине кайтаруу жана совет өкмөтү аларды кабыл алуу үчүн бардык чараларды көрүшү керек» - деп жазылган.

1921-1922-жылдары жер реформасынын негизинде кыргыздардын мекенине кайтып келүүсү массалык түрдө уланган. Совет бийлиги качкындардын негизги бөлүгүн 1927-жылга чейин реэмиграциялаган. Ал эми Кыргызстандын түштүк аймактарында реэмиграция процесси 1934-жылга чейин созулган.

Төртүнчү баптын төртүнчү параграфы **“Совет мезгилиндеги аргасыз миграциялардын себептери жана негизги очоктору”** – деп аталды.

Совет бийлиги орногондон кийин аргасыз миграциялык кыймылдын башталышы Кыргызстандын аймагындагы нааразычылык акциялары, жана куралдуу көтөрүлүштүн негизинде курчуган. Аргасыз миграциянын биринчи толкуну Октябрь революциясынын жана жарандык согуштун натыйжасында, совет бийлигинин саясатынын негизинде күч алган.

Октябрь социалисттик революциясынан кийин колунда бар бай-манаптар, кулактар жана карапайым калк мал-мүлкүнөн, байлыгынан ажырап калуу коркунучунун негизинде чет өлкөлөргө качып чыгышкан. 1924-жылы СССРдин Борбордук аткаруу комитетинин токтомунун негизинде миграцияланган аскер адамдарына амнистия жарыяланып, 1924-жылдан 1927-жылдарга чейин

Синьцзяндан СССРге кайрадан кайтып келүү процесси улантылган. Жыйынтыгында, 1924-жылы 9-июнда СССРдин Борбордук аткаруу комитетинин токтомунун негизинде эмиграцияланган унтер офицерлерден жогору эмес, чини бар аскер адамдарына амнистия жарыяланган. Анын негизинде 1924-жылдан 1927-жылдарга чейин Синьцзяндан советтик элчилик аркылуу расмий каттоодон 17 373 адам өтүп, СССРге кайтып келишкен

Миграциянын экинчи толкуну айыл чарбасын коллективдештирүү мезгилинде жабыр тарткандар, диний кысымга кабылгандар жана совет бийлигинин саясатына каршы чыккандар чет өлкөлөргө чыгып кетүүгө аргасыз болушкан.

Аргасыз миграциялык кыймылдын негизги себептерине токтоло турган болсок: БКП(б) БКнын саясий бюросу “туташ коллективдештирүү жүргүзүп жаткан райондордогу кулак чарбаларын жок кылуу иш чаралары жөнүндө” токтом кабыл алган. Ал токтомго ылайык кулактар 3 категорияга ажыратылып, биринчи категорияга контрреволюционерлер, террористтик актылардын жана козголоңду уюштуруучулар, ал эми экинчи категорияга бай-кулактардын чарбалары жана үчүнчү категорияга калган кулактар киргизилген.

БКП(б) өкмөттүк комиссиясы Кытайга журт которуунун негизги себептерин бай-манаптарга карата жазалоо чаралары, колхоздордо массалык саясий тарбиялык иштердин жоктугу, малчылык менен кесиптенген чарбаларга эгин себүү жана дан даярдоо боюнча пландын туура эмес берилиши, колхоздордогу «жат элементтерди» жер которууга мажбурлагандыгы белгиленген.

Кыргызстандын аймагында совет бийлигин колхоздоштуруу саясатына каршы кыймылдар күч ала баштаган. 1930-жылдары Базар-Коргондо, Чаткал өрөөнүндө, Таласта, Алай-Гүлчөдө, Өзгөндө, Кетмен-Төбөдө, Нарын кантонундагы Арпа, Аксайдагы, Дөбөлүдөгү, Чүйдөгү Калинин районундагы, Токмоктогу, Кант районунун Пермомайское айылдарында, ошондой Ысык-Көлдө Григорьевка, Сазановка, Темировка айылдарындагы совет бийлигине каршы чыккан көтөрүлүштөр жана совет бийлигине каршы кыймылдар болуп өткөн.

ОГПУнун ыкчам маалыматы боюнча 1930-жылдагы февраль айында Кыргызстанда 3 көтөрүлүш болуп, ага 520 адам, март айында 10 көтөрүлүш катталып, 5000 адам, ал эми апрель айында 7 көтөрүлүш 1850 адам катышкан. Ошентип, Кыргызстандын аймагында 1930-жылдын февраль-апрель айларында 20 көтөрүлүш болуп, ага жалпы 7370 адам катышкан. Бул көтөрүштөр аёосуз басылгандан кийин, көтөрүлүшчүлөргө аргасыздан Кытайга качышкан.

Өзгөчө жашыруун архивдик маалыматтардан 1930-жылы калктын Кытайга массалык түрдө качышынын себебин изилдөөгө алган партиялык-өкмөттүк комиссиянын жыйынтыгында: «Бай-манаптардын жана дыйкандардын Кытайга журт которушу совет бийлигине каршы күрөштүн бир формасы» - деп баа берилген.

1930-жылдын январь-февраль айларынын маалыматы боюнча Кыргызстандан – 6 чарба, Тажикстандан – 64 чарба, Түркмөнстандан – 185 чарба эмиграцияланган. Кыргызстандан Фрунзе, Каракол кантондору массалык түрдө

Кытайга качканы жатканы маалымдалган Кытайга аргасыздан журт которгондордун арасында жекеле бай-манаптар гана эмес, алар менен кошо жакын туугандык байланышы бар, айрым кедей жана орто дыйкандар качышкандыгы такталган.

Коллективизация мезгилинде Кытайга аргасыздан миграциялангандар чек арачылар тарабынан күч менен кайрадан Мекенине алып келинип, СССР менен Кытайдын чек арадан өткөндөр РСФСРдин кылмыш жаза кодексинин негизинде жазаланган.

Тарыхчы Ш. Батырбаеванын изилдөөлөрү боюнча коллективдештирүү мезгилинде Кыргыз ССРиндеги калктын өсүү темпи -1,5% кыскарган. 1926-жылдан 1939-жылга чейин 144,6 миңден 137, 9 (кыргыздар) миң адамга кыскарган. Калктын демографиялык жоготуулары Фрунзе областы – боюнча 16,5%, ал эми Ысык-Көл областында –5, 2% түзгөн.

Бешинчи бап **«КЫТАЙ КЫРГЫЗДАРЫНЫН КАЛЫПТАНЫП ЖАЙГАШУУСУНДА АРГАСЫЗ МИГРАЦИЯНЫН ОРДУ»** ДЕП АТАЛЫП, 3 ПАРАГРАФКА БӨЛҮНДҮ. Бириинчи параграф “Кыргыздардын Кытайда этносаясий процесстерге аралашуусу” деп аталды.

XX кылымдын 20-40 жылдарында Кытайдын саясий абалы өтө оор болгон. Синьхай революциясынан (1911-1913 жж.) кийин Чин империясы кулатылып, Кытай Республикасы жарыялангандан тартып, саясий кризис күч алган. Натыйжада, Кытай иш жүзүндө экиге бөлүнүп, Гоминьдан менен коммунисттик партиянын бийлиги астында калган. Гоминьдан Чан Кайшинин жетекчилиги менен 1920-жылы Кытайды бириктирип, Гоминьдан менен коммунисттердин бийлик үчүн күрөшү улантылып, Кытайда 1927-1937-жылдары граждандык согуш башталган. Кытайдын борбордук бийлиги болуп эсептелген Нанкиндик бийликке номиналдуу гана баш ийген Синьцзян провинциясынын башкаруучуларына жана кытайларга (хань) каршы жалпы мусулман, айрым учурларда дунгандар жана монголдор кошулбаган түрк мусулмандарынын биргелешкен күрөшү башталган.

Синьцзяндагы жергиликтүү кыргыздар менен Кыргызстандан качып барган кыргыздар Чыгыш Түркстандагы саясий окуяларга жигердүү катышкан.

1931-жылдагы Нарын аймагындагы совет бийлигине каршы көтөрүлүшкө чыккандар, чек ара күзөттөрүн талкалашып, Кытайдын территориясына качып келишкен. Бул куралдуу кагылышуунун жыйынтыгында 37 советтик аскер кызматчысы жана бир кытай чиновниги өлтүрүлгөн.

1932-жылдын июлунда Кашкар жергиликтүү өкмөтү (түштүк провинция) Кыргызстандын аймагынан качып келген көтөрүлүшчүлөрдөн кооптонуп, аларды куугунтукка алышкан. Кытайга качып келген көтөрүлүшчүлөр бир жагынан советтик аскерлер тарабынан, ал эми чек арадан өткөндөн кийин кытайлык аскерлер тарабынан катуу жазаланышкан. Ошентип, совет бийлиги жана кытайлык жергиликтүү бийликтин куугунтугунан улам, алардын айрымдары кайрадан СССРге кайтууга аргасыз болушкан. 1933-жылдын 19-майында негизинен кыргыздардын аракети менен Кашгар түрк тилдүү элдердин көзөмөлүнө өткөн.

Осмонаалы Кыргызстандан Кытайга качып барган басмачылардын жардамы менен Эски Кашгарды басып алып, саясий-экономикалык

реформаларды жүргүзгөн. Алар өздөрүнүн акчасын чыгарып, соода тармагында айлантууга да, жетишкен. Осмонаалынын аскер башчысы Ади корбашы (Ади пансат), кеңешчиси Жаныбек казы жана Чыпак казы болгон. Осмон паашага (Осмонаалынын) Ташбай, Гиди, Юсупжан, Касап корбашылар да кошулган. Ал эми Жаныбек казы 1933-жылы Хотан (хотандык) полкунун командири болуп дайындалган. Жаныбек казы 1930-жылдан баштап, Чыгыш Түркстандагы улуттук-боштондук күрөшүнө активдүү катышкан. Ал өзүнүн жигиттери менен 1933-жылы кытайлыктардан Яркентти бошотууга чоң салымын кошкон. Ал эми 1933-жылы “Түркстандын Улуттук өкмөтүндө” Жаныбек казы куралдуу күчтөрүнүн башкы кызматкери болуп дайындалган.

Совет мамлекетинен аргасыздан Кытайга качкан казактар, уйгурлар, өзбектер жана кыргыздар Чыгыш Түркстандагы көтөрүлүштө активдүү катышкан. Алардын арасында Кыргызстандын аймагынан качып барган, качкын кыргыздардын өкүлдөрү да болгон. Чыгыш Түркстандагы мусулмандардын көтөрүлүшүндө Жаныбек казынын жигиттери, басмачы топторунун башчылары Абдылда Жаанбаев, Кулчун Умралиев активдүү катышкан.

Бешинчи баптын экинчи параграфы **“1950-1964жж. КЭР менен СССРдин ортосундагы реэмиграция саясаты”** деп аталып, 1944-жылы Синьцзяндан Кыргыз ССРинин аймагына болгон миграциялык кыймылы башталган.

1944-1946-жж. СССРдин Министрлер кеңешинин 1946-жылдын 9-октябрында буйругу боюнча Кыргыз ССРинин Тянь-Шань областынын Чолпон районуна Синьцзяндан реэмиграцияланган 204 адам отурукташтырылган. 1949-жылы Кытай Эл республикасы түзүлгөндөн кийин советтик-кытай мамилелелеринин мүнөзү түп-тамырынан бери өзгөрүүгө дуушар болуп, советтик атуулдарды Мекенине кайтаруу менен бирге реэмиграция процесси улантылган. Кытай Эл Республикасынан советтик жарандарын репатриациялоо 1962-жылдарга чейин жүргүзүлгөн.

Архивдик маалыматтарда Кыргыз ССРине келген репатрианттарды ссуда берүү, азык-түлүк менен камсыздоо каралгандыгы белгиленет. Кытайдан кыргыздарды мекенине кайтаруу 1962-жылдарга чейин улантылгандыгы боюнча Кыргыз Республикасынын мамлекеттик коомдук-саясий документтер архивинин Ф. 56. Оп.4. Д. 1037, 1038, 1078 архив иштеринде КЭРден реэмигранттардын жана алардын үй-бүлөлөрүнүн СССРге кайтып келиши улантылып жаткандыгы, чек ара өтмөгү аркылуу агенттерди жиберүүсү жана аткезчилик товарларды ташып келүү мүмкүнчүлүгүн жокко чыгарбайт - деп белгиленет.

Синьцзянда жашаган улуттук азчылыктардын өкүлдөрүн репатриациялоо маселеси боюнча Синьцзяндын жергиликтүү бийлиги менен Пекиндиң көз караштары айылмаланып турган. 1962-жылдын жазында СУАРдын Иле-Казак автономиялык областында репатриациянын токтотулушуна байланыштуу кыргыз, казак, уйгурлар СССРге кетүүгө уруксат берүүнү талап кылышып, массалык нааразылык акцияларын өткөрүшүп, чек ара тилкесинде топтолушкан. Расмий уруксаты болбогонуна карабастан СССРдин чек арасына массалык түрдө качып өтүшүп, кырдаал эки өлкөнүн бийлигинин көзөмөлүнөн чыга баштаган. 1962-жылдын 24-апрелинде Кытайдын Тышкы иштер министрлиги

мамлекеттик чек араны массалык түрдө уруксатсыз кесип өткөндүгү тууралуу билдирүү жасап, СССР бийлигин чек араны бузгандарды кабыл алды деп айыптаган. 1962-жылдын аягында Кытай СССР менен чек араларын бир тараптуу жаап салгандыктан, СССРдин аймагына качкындардын келиши токтотулган. Бирок, чек араны мыйзамсыз бузуп өтүүлөр 1964-жылга чейин улантылган.

Бешинчи баптын үчүнчү параграфы **“Кытай кыргыздарынын калыптанып жайгашуусунда аргасыз миграциянын орду”** деп аталды. Бул параграфта негизинен 1916-1934-жж. аралыгындагы Кыргызстандын аймагынан Кытайга аргасыздан миграцияланган кыргыздар бүгүнкү күндө Кытай Эл Республикасынын кайсы аймактарында жайгашкандыгына токтолдук.

Кытай Эл Республикасындагы кыргыздардын жалпы саны 195 миң адамды түзөт. Алардын 77,4% СУАРдын Кызыл-Суу кыргыз автономиялык областында жашайт. Кыргыздар байыркы мезгилдерден тартып, бул аймактарда жашап келишкендиги тарыхта белгилүү. Ал эми, аргасыз журт которуп келген кыргыздардын биринчи толкуну, башкача айтканда 1916-жылдагы көтөрүлүштөн кийин келген кыргыздар, Иле-Казак автономиялык областынын Шаты ооданында, Көк-Терек кыргыз улуттук айылында, Шаты кыргыз улуттук айылында Иле-Казак автономиялуу облусунун Моңгул-Күрө ооданында жайгашкан. Боз-Дөң кыргыз улуттук айылы Ак-Суу аймагынын Он-Суу ооданына карап, 1985-жылы кыргыз улуттук айылы болуп түзүлгөн.

Жаман-Суу кыргыз улуттук айылы Аксуу аймагынын Үчтурпан ооданына жайгашып, 1985-жылы кыргыз улуттук айылы болуп түзүлгөн. Кең-Кыр кыргыз улуттук айылы Хотен аймагынын Гума ооданында жайгашкан. Кыргыздардын саны: 579 киши. Ошондой эле, Лоп ооданында, Каракаш ооданында, Кирийе ооданында чачыранды жайгашкан кыргыздар жашайт. Алар Кулжа шаарына, Нылкы, Бай ооданына, Аксуу шаарына, Кучар ооданына, Хотен аймактарына отурукташып калышкан. Кашкар аймагында Маралбашы ооданы, Яркент ооданы, Көнөшаар ооданы, Пейзирад ооданы, Опол айылы сыяктуу аймактарда 1916-жылдагы көтөрүлүштө качып келген кыргыз элинин урпактары башка улуттар менен аралашып жашашат.

Байынголун Монгол автоном облусуна караштуу Корла шаары, Карашаар ооданы, Бүгүр ооданы аттуу жерлерде да жергиликтүү жана 1916-жылдары Кыргызстандын аймагынан качып келген кыргыздар жашайт. Ал эми аргасыз миграциянын экинчи жана үчүнчү толкуну менен келген кыргыздар чек арага жакын айылдарда, башкача айтканда, Ак-Чий, Улуу-Чат оодандарынын айылдарында чачкын жайгашкан жана көпчүлүк бөлүгү жогоруда аталган кыргыз улуттук айылдарына барып кошулушкан.

1916-1934-жылдары Кыргызстандын аймагынан аргасыздан миграциялык кыймылдардын негизинде качып барып калган кыргыздар КЭРнын улуттук кыргыз айылдарында аймакташып жашашат. Ал эми калган бөлүктөрү КЭРнын башка аймактарында отурукташып калышкан.

Кытайга качып барган Сыдыкбек-Чекир ажы Үчтурпанда, Ак-Сууда айыл-кыштактарды уюштуруп, ал жерлерге Кыргызстандан барган качкын

кыргыздарды жайгаштырууда абадн чоң эмгек сиңирген. Ал Ак-Сууда алгачкы мектеп ачып, билим берүү кыргыз тилинде жүргүзүлгөн.

КОРУТУНДУ

1. XIX кылымда Россия менен Кытайдын ортосундагы чек араларды демаркациялоо 1860-жылдагы «Пекин келишиминин», 1864-жылдагы «Чугучак келишиминин», 1864-жылдагы «Батыш түндүк райондор чек арасын бекитүү токтомунун», 1870-жылдагы «Батыш түндүк райондор чек арасын бекитүү келишиминин», 1870-жылдагы «Тарбагатай келишиминин», 1879-жылдагы «Ливадия келишиминин», 1881-жылдагы «Петербург келишиминин» жана «Кытай-Россия Иле токтомунун» негизинде жүргүзүлгөн. Бул келишимдердин натыйжасында чек аранын демаркацияланышы жана делимитацияланышы менен кыргыздардын бир бөлүгү Россия империясына, экинчи тобу Чин империясына (Кытайга) карап калган.

2. Россия империясы менен Чин империясынын ортосундагы Борбордук Азиядагы аймактык-мамлекеттик чек ара боюнча келишимдерге кол коюлуп, ратификациялоонун натыйжасында, кыргыздардын территориясы жана анда жашаган эл күч менен эки мамлекеттин ортосуна бөлүндү, экөөнүн ортосунда эки букаралык болуп, ар кандай этникалык топтордун бир мамлекеттин ортосунан экинчи мамлекеттин чегине көп жолу өтүүсүн шарттады. Мындан тышкары, келишим эки мамлекеттин ортосунда соода-сатык мамилелерин жөнгө салынып, ал миграциянын сапаттык жана сандык көрсөткүчүнүн көбөйүшүнө көмөк көрсөттү. Эки империяда дипломатиялык, тышкы саясий-экономикалык жана башка мамилелерге таасир берген чек арага жакын миграция феномени пайда болду.

3. Кыргыздардын Кытай мамлекетине болгон аргасыз миграциялык кыймылдар Россия империясынын курамына киргенден тартып, башталып, Биринчи дүйнөлүк согуш мезгилинде күч алган. 1916-жылдагы көтөрүлүштө кыргыздардын Кытайга качышын мезгилин 2 баскычка бөлүп кароого болот. Кытайга качуунун биринчи мезгили Россия империясынын жергиликтүү калкты мобилизациялоо жөнүндөгү Жарлыгы жарыялангандан тартып, көтөрүлүш башталганга чейин созулган. Экинчи мезгили – көтөрүлүштүн жүрүшүндө жана анын жеңилип калгандан кийин Кытайга качышкан;

4. 1916-жылдын 20-сентябрына чейин, кытайлыктар качкын кыргыздарды өз аймагына өткөрүшкөн эмес. Россия империясынын жазалоочу отряддарынын аскерлери жана даотай тарабынан жиберилген адамдар (сарттар) кыргыздарга чек арадан өтүүгө тыюу салынган. Качкындар даотайга, амбанга жана чек арачыларга акча каражаттарын төлөгөндөн кийин, Кытайдын чек арасынан өтүүгө уруксат берилген.

5. Чин менен Россия империясынын ортосунда түзүлгөн 1851-жылдагы Кулжа келишимине, 1860-жылдагы Пекин келишиминин 10-беренесине ылайык, 1881-жылдагы Петербург келишиминин 17-беренеси боюнча эки мамлекет карамагындагы элдердин качып өтүүлөрүнө жол бербөө, эгер андай окуя орун алса, ага каршы чечкиндүү чараларды көрүү макулдашылган. Аталган

келишимдердин негизинде П. В. Бычковдун жазалоочу отряды 1916-жылдын 9 (22)-декабрдан 1917-жылдын 15(28)-январына чейин Кытайдын аймагында качкындарга карата жазалоо иштерин жүргүзгөн.

6. 1916-жылдагы Улуттук боштондук көтөрүлүш кыргыз элинин этникалык тарыхында демографиялык, экономикалык жана социалдык-психологиялык жактан өз таасирин тийгизген.

7. 1916-жылдагы көтөрүлүшкө катышкан кыргыздардын, өзгөчө Кытайга качкан кыргыздардын оор абалын жеңилдетип, жер маселесин чечип, аларга көмөк көрсөтүү иши Убактылуу өкмөттүн мезгилинде толук чечилген эмес жана кийин совет бийлигинин мойнуна жүктөлгөн

8. Качкындардын кайрадан мекенине кайтып келишин эки этапка бөлүүгө болот. Биринчи этабы–февраль буржуазиялык-демократиялык революциясынан совет бийлиги орногонго чейин. Ал эми экинчи этабы совет бийлигинин тушунда жүргүзүлгөн. Качкындардын негизги бөлүгү 1927-жылга чейин кайтып келген. Кыргызстандын түштүк аймактарында реэмиграция процесси 1934-жылга чейин созулган.

9. Совет бийлигинин орношу жана жарандык согуштун натыйжасында Кытайга аргасыз миграциянын биринчи толкуну башталган. Ал эми аргасыз миграциянын экинчи толкуну совет бийлигинин коллективдештирүү саясатына байланыштуу болгон.

10. 1930-жылдары Кыргызстанда совет өкмөтүнүн коллективдештирүү саясатына каршы Ысык-Көл, Талас, Нарын, Ош, Сузак, Базар-Коргон, Алайда куралдуу көтөрүлүштөр болуп, совет бийлиги тарабынан аёсуз басылгандан кийин Кытайдын аймагына массалык түрдө качууга аргасыз болушкан.

11. 1916-жылдагы Улуттук-боштондук көтөрүлүштүн кесепетинен Кытайга качып келген кыргыздар, Кытай Эл Республикасынын Иле-Казак автономиялык областынын Көк-Терек кыргыз улуттук айылында, Шаты кыргыз улуттук айылында, Ак-Суу аймагынын Он-Суу ооданындагы Боз-Дөң кыргыз улуттук айылында, Ак-Суу аймагынын Үчтурпан ооданында жайгашкан Жаман-Суу кыргыз улуттук айылында, Хотен аймагынын Гума ооданында жайгашкан Кең-Кыр кыргыз улуттук айылында, Лоп, Каракаш, Кирийе оодандарында жайгашкан. Мындан сырткары, 1916-жылдардагы аргасыз миграциялык кыймылдардын урпактары Кулжа шаарында, Нылкы, Бай ооданында, Ак-Суу шаарында отурукташып калышкан. Ал эми Кашкар аймагында Маралбашы ооданы, Яркент ооданы, Көнөшаар ооданы, Пейзилад ооданы, Опол айылы сыяктуу аймактарда 1916-жылдагы көтөрүлүштө качып келген кыргыз элинин урпактары башка улуттар менен аралашып жашашат. Байыңголун Монгол автоном облусуна караштуу Корла шаары, Карашаар ооданы, Бүгүр ооданында 1916-жылдары келген кыргыздардын урпактары отурукташкан. Ал эми эмиграциянын экинчи жана үчүнчү толкуну менен келген кыргыздар чек арага жакын айылдарда, башкача айтканда, Ак-Чий, Улуу-Чат оодандарынын айылдарында чаккын жайгашкан жана көпчүлүк бөлүгү жогоруда аталган кыргыз улуттук айылдарына барып кошулган.

Практикалык сунуштар:

1. 1916-1934-жж. кыргыздардын Кытайга жана башка мамлекеттерге болгон аргасыз миграциясы боюнча архив маалыматтарынан турган илимий көргөзмөлөрдү уюштуруу;
2. 1916-жылдагы Улуттук-боштондук көтөрүлүштүн кесепетинен Кытайга аргасыздан качкан качкындардын негизги багыттарынын жол белгилерин иштеп чыгуу;
3. Кыргызстандын аймагынан совет доорундагы Кытайга аргасыз миграциялангандардын тизмесин КР Борбордук жана облустук архивдердеги маалыматтарды системалаштыруу жана санариптештирүү менен бирге алардын электрондук базасын иштеп чыгуу;
4. Совет мезгилинде Кытайга аргасыз миграциянын тарыхын терең изилдөө үчүн “жашыруун” архив маалыматтарды коомчулукка жеткирүү мезгилдин талабы;
5. Совет доорунда аргасыз миграциялык кыймылдарга байланыштуу репрессияга кабылган инсандар тууралуу архив маалыматтарын чогултуу жана аларды мыйзам чегинде толук акталышына өбөлгө түзүү;
6. 1916-1934-жж. аргасыз миграциялык кыймылдардын тарыхы боюнча визуалдык материалдарды даярдоо жана Кыргызстан Республикасынын жогорку окуу жайларында кеңири жайылтуу;
7. Аргасыз миграциялык жана реэмиграциялык кыймылдар боюнча архив маалыматтарын жыйындысын чыгаруу;
8. Кыргызстандын аймагындагы талаа материалдарын топтоп, басмадан чыгаруу;
9. XXк. аргасыз миграциялык кыймылдардын тарыхын бүгүнкү күндөгү миграциялык кыймылдар менен салыштырып, сунуштарды даярдоо;
10. Миграциялык борборду негиздөө.

Абдалиева Гульзада Кошоевнанын **«Кыргыздардын Кытайга аргасыз миграциялары, реэмиграциясы жана аларга карата орус-совет бийлигини саясаты (1916-1934-жж.)»** аттуу 07.00.02 – Ата Мекен тарыхы, 07.00.03 – Жалпы тарых адистиги боюнча тарых илимдеринин доктору окумуштуу даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: кыргыздар, Кытай, Синьцзян, аргасыз миграциясы, Россия империясы, убактылуу өкмөт, совет бийлиги, реэмиграция, КЭР, улуттук кыргыз айылдары.

Изилдөөнүн объектиси: XX кылымдагы Россия империясы менен совет мамлекетинин жүргүзгөн саясатынын негизинде кыргыздардын Кытайга болгон миграциялык жана реэмиграциялык кыймылдарын изилдөө.

Изилдөөнүн предмети: XX к. Кыргызстандын аймагынан Кытайга аргасыз миграцияланышынын жана реэмиграция процессинин этаптарын аныктоо.

Изилдөөнүн максаты: XX кылымдагы кыргыздардын Кытайга болгон аргасыз миграцияларын ыраатуу жана комплекстүү изилдөө

Иштин методологиялык негизи: Диссертацияда тарыхый изилдөөнүн – тарыхый – салыштырмалуулук, тарыхый – системалуулук ж.б. ыкмалары колдонулду.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы: Илимий иште Россия империясы менен Чин империясынын чек аралары аныкталып, такталгандан кийин, кыргыздар эки аймакка бөлүнүп калган. Россия империясынын Түркстан жана Чыгыш Түркстандагы ички-тышкы саясий кырдаалдарга, орус-кытай атаандаштыгынын таасирине байланыштуу изилдөөгө алынды.

Диссертант алгачкылардан болуп, кыргыздардын Кытайга Россия империясы жана совет мезгилиндеги аргасыз миграциясынын жана реэмиграциясынын тарыхын комплекстүү түрдө диссертациялык деңгээлде иликтенди.

Колдонуу чөйрөсү: Диссертациялык иштин мазмуну Кыргызстандын аймагындагы окуу жайларында Ата Мекен тарыхы, Жалпы тарых боюнча атайын курстарды, окуу куралдарын түзүүдө жана ушул теманын алкагында салыштырма изилдөө жүргүзгөн илимий чөйрөдө колдонсо болот.

Диссертациянын темасы боюнча жарыяланган эмгектер:

1. Абдалиева, Г. К. Кытайлык кыргыздардын маданияты [Текст] / Г. К. Абдалиева. – Бишкек, 2008. -168б.
2. Абдалиева, Г. К. Мурас (окуу-усулдук куралы) [Текст] / Г. К. Абдалиева, Н. К. Рысмендеева – Бишкек, 2013. -150б.
3. Абдалиева, Г. К. Юань тарыхый» жазма булагы, фу-йу кыргыздары жана Жусуп Мамайдын «Манас» эпосунун байланыштары Кытайлык кыргыздардын маданияты [Текст] / Г. К. Абдалиева// Кытайлык залкар манасчы Жусуп Мамайдын чыгармачыл мурасы тууралуу илимий баяндамалардын жана макалалардын топтому. Президентинин аппаратына караштуу «Мурас» фонду. “Тарых жана мурас” түрмөгү–Бишкек, 2014. – Б. 104-106б.
4. Абдалиева, Г. К. 1918-1924-жж. Кеңеш өкмөтүнүн 1916-жылы Кытайга качкан кыргыздарга карата жүргүзгөн саясаты [Текст] / Г. К. Абдалиева//Вестник «Alatoo Academic studies» – Бишкек, 2015. – №2. – Б. 140-145.
5. Абдалиева, Г. К. Хейлунжан кыргыздары [Текст] / Г. К. Абдалиева//Кыргызстан жана Борбордук Азия – баарлашуунун мейкиндиги. Этностор аралык мамилелерди бекемдөөнүн өтмүшү жана келечеги. Кыргызстандын этнолог жана антропологдорунун 3-Конгрессинин материалдары –Бишкек, 2015 – Б. –175-177.
6. Абдалиева, Г. К. Памирские кыргызы на Великом шелковом пути [Текст] / Г. К. Абдалиева//Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана – Бишкек, 2016. – Б. 205-208.
7. Абдалиева, Г. К. 1916-жылдагы көтөрүш жана качкындардын Кытай жергесине жайгашуусу жана алардын абалы [Текст] / Г. К. Абдалиева// “Тарых жана мурас” түрмөгү. Кыргызстандагы 1916-жылдагы көтөрүлүштүн 100 жылдыгына арналган жыйынтыктоочу конференциянын материалдары.– Бишкек, 2016. – Б. –205-208.

8. Абдалиева, Г. К. Эркиндик, тендик, эгемендүүлүк күрөштөрү жана «Үркүндөр» (монография) [Текст] / Т.А. Абдырахманов, Г. К. Абдалиева. – Бишкек, 2016. – 363б.
9. Абдалиева, Г. К. Формирование и развитие этнокультуры кыргызов, проживающих в КНР [Текст] / Г. К. Абдалиева// Вопросы исторической науки: материалы V международной научно-практической конференции — Казань, 2017. — С. 4-6.
10. Абдалиева, Г. К. 1916-жылдагы көтөрүлүш. Кыргыздардын Кытайга качышы[Текст] / Г. К. Абдалиева// Международное научное совещание «Переосмысление восстания 1916 года в Центральной Азии.– Бишкек,. 2017.– С.130-141.
11. Абдалиева, Г. К. Гендерные аспекты формирования памяти (на примере вынужденной миграции кыргызов в Китай) [Текст] / Г. К. Абдалиева//Женщины и мужчины в миграционных процессах прошлого и настоящего. Института этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая РАН: в 2 частях. Издательство: Балтийский федеральный университет имени Иммануила Канта. Калининград –2019 – С.337-340.
12. Абдалиева, Г. К. Взаимопроникновение культур на Великом шелковом пути[Текст] / Г. К. Абдалиева// Вестник Кыргызского государственного университета имени И. Арабаева. I часть.–Бишкек, 2019. – С. 29-34.
13. Абдалиева, Г. К. Эмиграционное движение немцев в годы коллективизации[Текст] / Г. К. Абдалиева, //Актуальные вопросы образования и науки –Архангельск, 2020– №1. – С. 51-53.
14. Абдалиева, Г. К. Киргизские видные Алашские деятели в годы амнистии и советского государственного строительства (1924-1937 гг.) [Текст] / Ж. Байдилдеев, Г. К. Абдалиева, Г. Тагаева//Актуальные вопросы образования и науки –Архангельск, 2020– №1. – С. 64-67.
15. Абдалиева, Г. К.Изучение миграционных процессов Кыргызстана в постсоветский период [Текст] / А. Джоошбекова, Г. К. Абдалиева, //Актуальные вопросы образования и науки –Архангельск, 2020– №1. –С. 72-76.
16. Абдалиева, Г. К.«В наших жилах течет печальная кровь»: три Уркуна в памяти кыргызов [Текст] / Г. К. Абдалиева, //Изучение 1916 года: деполитизация и гуманизация знаний о восстании в Центарьной Азии.– Бишкек,– 2020. С. 348-364.
17. Абдалиева, Г. К.Вынужденная миграция кыргызов в Китай в XX веке: по результатам полевых исследований 2015 года в КНР[Текст] / Г. К. Абдалиева // Университет Центральной Азии. Научный доклад. №8. Отдел культурного наследия и гуманитарных наук. www.ucentralasia.org. 4-31.
18. Abdaliev, G. K. Kirgizlarin ozgurluk esitlik bagimsiclik mucadeleler «Urkunler»[Metin]/T. Abdır Rahmanov, G. Abdaliev – Istambul, 2020.– P.332

19. Abdaliev, G. K. Forced migration of Kyrgyz people to China in the beginning of the 20th century (based on result of field research in Xinjiang)[text] /G. Abdaliev UCA/cultural Heritage and Humanities//– Unit.2020 – P. 4-26.
20. Абдалиева, Г. К. Жусуп Абдрахмановдун ишмердуулугундогу орус-тузем мектебинин ролу[Текст] / Г. К. Абдалиева, В. Жумалиева//. Наука новые технологии и инновации Кыргызстана – Бишкек, 2021.– С. 167-169.
21. Абдалиева, Г. К. Казыбек казалчы жана Акчубак көтөрүлүшү [Текст] / Г. К. Абдалиева//<http://elbilge.org/archives/>
22. Абдалиева, Г. К. Ж. Абдрахманов коллективизация мезгилинде кыргыздардын Кытайга аргасыз журт которушунун себептерин ачып көрсөтүшү[Текст] / Г. К. Абдалиева// Билим жана тарбия. – Бишкек, 2021.
23. Абдалиева, Г. К. Акчубакское восстание и вынужденная миграция кыргызов в Китай [Текст] / Г. К. Абдалиева// Сборник материаловмеждународной научно-практической конференции посвященной 80-летию известного ученого-историка, общественного деятеля, кандидата исторических наук, почетного профессора НАН РК, Кайдара Сейсембаевича Алдажуманова.–Алмата, 2022. –С. 45-49.
24. Abdaliev, G. K. The Revolt of 1916. The flight of Kyrgyz people to China[text] / Abdrakhmanov T.,AbdalievG., Abdrakhmanov B.//<https://Elementary Education>
Online. 2021; 20(4) –P. 1285-1289.

Абдалиева Гульзада Кошоевнанын «**Кыргыздардын Кытайга аргасыз миграциялары, реэмиграциясы жана аларга карата орус-совет бийлигини саясаты (1916-1934-жж.)**» аттуу 07.00.02 – Ата Мекен тарыхы, 07.00.03 – Жалпы тарых адистиги боюнча тарых илимдеринин доктору окумуштуу даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: кыргыздар, Кытай, Синьцзян, аргасыз миграциясы, Россия империясы, убактылуу өкмөт, совет бийлиги, реэмиграция, КЭР, улуттук кыргыз айылдары.

Изилдөөнүн объектиси: XX кылымдагы Россия империясы менен совет мамлекетинин жүргүзгөн саясатынын негизинде кыргыздардын Кытайга болгон миграциялык жана реэмиграциялык кыймылдарын изилдөө.

Изилдөөнүн предмети: XX к. Кыргызстандын аймагынан Кытайга аргасыз миграцияланышынын жана реэмиграция процессинин этаптарын аныктоо.

Изилдөөнүн максаты: XX кылымдагы кыргыздардын Кытайга болгон аргасыз миграцияларын ыраатуу жана комплекстүү изилдөө

Иштин методологиялык негизи: Диссертацияда тарыхый изилдөөнүн – тарыхый – салыштырмалуулук, тарыхый – системалуулук ж.б. ыкмалары колдонулду.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы: Илимий иште Россия империясы менен Чин империясынын чек аралары аныкталып, такталгандан кийин, кыргыздар эки аймакка бөлүнүп калган. Россия империясынын Түркстан жана Чыгыш Түркстандагы ички-тышкы саясий кырдаалдарга, орус-кытай атаандаштыгынын таасирине байланыштуу изилдөөгө алынды.

Диссертант алгачкылардан болуп, кыргыздардын Кытайга Россия империясы жана совет мезгилиндеги аргасыз миграциясынын жана реэмиграциясынын тарыхын комплекстүү түрдө диссертациялык деңгээлде иликтенди.

Колдонуу чөйрөсү: Диссертациялык иштин мазмуну Кыргызстандын аймагындагы окуу жайларында Ата Мекен тарыхы, Жалпы тарых боюнча атайын курстарды, окуу куралдарын түзүүдө жана ушул теманын алкагында салыштырма изилдөө жүргүзгөн илимий чөйрөдө колдонсо болот.

Резюме

Ключевые слова: кыргызы, Китай, Синьцзян, вынужденная миграция, Российская империя, советская эпоха, реэмиграция, КЭР, «национальные сёла».

Объект исследования: изучение миграционных движений кыргызов в Китай и реэмиграционных движений, связанных с политикой, проводимой Российской империей и советской властью в XX веке.

Предмет исследования: определение этапов вынужденной миграции в Китай из территории Кыргызстана и реэмиграции в XX веке.

Цель исследования: комплексное исследование вынужденной миграции кыргызов в Китай в начале XX века.

Методологические основы работы: в диссертации использованы следующие методы исторического исследования: историческое сопоставление, историко-систематические методы и др.

Научная новизна исследования:

1. Обогащена источниковая база исследуемой проблемы за счет поиска и выявления ценных материалов в архивах Кыргызстана, России, Казахстана, Узбекистана, а также в ходе проведения полевых исследований, опроса среди китайских кыргызов по вопросу вынужденной миграции и реэмиграции кыргызов.

2. Уточнены на основе достоверных исторических источников сведения о количестве людей, бежавших в Китай в результате восстания 1916 года, количестве людей, перешедших границу Китая.

3. Установлено активное участие кыргызов-беженцев в политической жизни Синьцзяна, а также их значительное влияние в национальном правительстве Туркестана в 1933 году.

4. При активном участии автора исследования создана карта маршрута, по которому кыргызы бежали в Китай.

Область применения:

Научные результаты диссертации могут быть использованы в следующих направлениях: при подготовке научных работ по истории Кыргызстана, Всеобщей истории, политологии, международным отношениям; при чтении лекций по истории Кыргызстана, общей истории для аспирантов, магистрантов и студентов, написании курсовых, дипломных работ, визуальных лекций, электронных учебных материалов. Кроме того, в рамках рассмотренной темы - для проведения сопоставительного исследования.

Содержание диссертационной работы может быть использовано при разработке основных направлений миграционной и демографической политики Кыргызской Республики.

Summary

Key words: Kyrgyz, China, Xinjiang, forced migration, Russian Empire, Soviet era, re-emigration, CER, “national villages”.

The Object of research: study of the migration movements of the Kyrgyz to China and re-emigration movements associated with the policies pursued by the Russian Empire and Soviet power in the twentieth century.

determining the stages of forced migration to China from the territory of Kyrgyzstan and re-emigration in the twentieth century.

Purpose of the study: a comprehensive study of the forced migration of Kyrgyz to China at the beginning of the twentieth century.

Methodological basis of the work: the following methods of historical research were used in the dissertation: historical comparison, historical-systematic methods, etc.

Scientific novelty of the research:

1. The source base of the problem under study has been enriched through the search and identification of valuable materials in the archives of Kyrgyzstan, Russia, Kazakhstan, Uzbekistan, as well as during field research, a survey among Chinese Kyrgyz on the issue of forced migration and re-emigration of Kyrgyz.

2. Information on the number of people who fled to China as a result of the 1916 uprising and the number of people who crossed the border of China has been clarified based on reliable historical sources.

3. The active participation of Kyrgyz refugees in the political life of Xinjiang, as well as their significant influence in the national government of Turkestan in 1933, has been established.

4. With the active participation of the author of the study, a map of the route along which the Kyrgyz fled to China was created.

Scope of application:

The scientific results of the dissertation can be used in the following areas: in the preparation of scientific works on the history of Kyrgyzstan, General History, political science, international relations; when giving lectures on the history of Kyrgyzstan, general history for graduate students, undergraduates and students, writing coursework, theses, visual lectures, electronic educational materials. In addition, within the framework of the topic under consideration - to conduct a comparative study.

The content of the dissertation work can be used in developing the main directions of migration and demographic policy of the Kyrgyz Republic.

